

İdare Kandilleri: Siyasetnamelerin Işığında Yönetim Anlayışı

Saliha Gizem ÖNDER*

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi

Öz

Siyasetnameler yönetim tarihi çalışmalarının araştırma evrenine karşılık gelecek nitelikte zengin bir literatür sunmaktadır. Eserler genel olarak idareyi, yöneticinin özelliklerini ve yönetici ile yönetilen arasındaki ilişkiyi ele almakta, yazarlarının niteliklerine, dönemlerinin ve coğrafyalarının koşullarına göre bir yönetim anlayışı ortaya koymaktadır. Siyasetnamelerle ilgili çalışmalar genellikle ilahiyatçılar ve tarihçiler tarafından Osmanlı döneminde yazılan eserlere odaklanılarak yürütülmektedir. Yönetim tarihi çalışmalarının çerçevesini daha çok örgütsel yapılanma tartışmaları oluşturmaktadır. Bu çalışma ise literatürde yaygın olan Osmanlı siyasetnameleri ve idari teşkilatlanma odaklı tartışmaların aksine Osmanlı Devleti döneminden önce yazılmış eserlere odaklanmakta ve yönetim düşüncesine katkı sağlayan yönleri ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. 10-14. yüzyıllar arasında Endülü's'ten Maveraünnehir'e uzanan coğrafyada yazılan yirmi beş siyasetnameyi incelemektedir. Siyasetnamelerin içerik analizleri üzerinden benzer ve farklı unsurları dikkate alarak sınıflandırmalar yapmaktadır. Eserleri temelde teorik-pratik ayrım çerçevesinde üçlü bir tasnife tabi tutmakta ve "hikmet", "fakahet", "kudret" şeklinde isimlendirdiği gruplardan ilgili olanı yerleştirmektedir. Ayrıca çalışma literatürde siyasetnamelere karşılık kullanılan "hükümdar aynaları" tanımlamasının yerine "idare kandilleri" ifadesini önermektedir.

Anahtar kelimeler

Siyasetname, idare kandilleri, yönetim düşüncesi, yönetim tarihi.

* Doktora öğrencisi, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi, Kamu Yönetimi Bölümü, andersalihagizem@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0784-1729.

Candles for Administration: Administration Approach in the Light of the Siyasatnamas

Abstract

Siyasatnamas provide rich literature to corresponds to research area of studies about the administrative history. The works generally deal with the administration, the characteristics of the ruler and the relationship between the ruler and the ruled, and reveal an administration approach according to the qualifications of the authors and the conditions of their periods and geographies. Studies about siyasatnamas are generally carried out by theologians and historians, focusing on works written during the Ottoman period. The framework of administrative history studies mostly consists of discussions on organizational structuring. This study, on the other hand, focuses on the works written before the Ottoman Empire in contrast to the Ottoman siyasatnamas and administrative organization-oriented discussions that are common in the literature and tries to construct a administrative thought from them. It examines 25 politics written in the geography stretching from Andalusia to Transoxiana between the 10th and 14th centuries. It makes classifications by considering similar and different elements through the content analysis of the siyasatnamas. It classifies the works in a triple way within the framework of theoretical-practical distinction and places it in the relevant group among the groups named as "hikmet", "fakahet", "kudret". It suggests the term "candles for administration" instead of "mirrors for princes" which is used to express siyasatnamas in the literature.

Keywords

Siyasatnama, candles for administration, administrative thought, administrative history.

Extended Abstract

Studies about siyasatnamas are generally carried out by theologians and historians, focusing on works written during the Ottoman period. This situation may cause the works written before the Ottoman period to go unnoticed. The framework of administrative history studies mostly consists of discussions on organizational structuring. This study, on the other hand, focuses on the works written before the Ottoman Empire in contrast to the Ottoman siyasatnamas and administrative organization-oriented discussions that are common in the literature and tries to construct a administrative thought from them. 25 siyasatnamas written between the 10th and 14th centuries are analyzed in the article.

The mentioned centuries include the period of time that started with the domination of the Abbasids by the Buyids and continued until the Interregnum of the Ottoman State. These five centuries, in which more than one administration ruled under independent administrators, corresponds to a period in which the boundaries of political and social structures were determined. This period, in which many states such as Ghaznavids, Karakhanids, Almoravids, Almohads, Abbasids, Seljuks, Eyyubis, Mamluks, Ilkhanids, Timurids were founded and collapsed, was a period in which the understanding

of rulership and the relations between the ruler and the ruled were redefined depending on the change of dynasties. *Siyasatnamas* written between the 10th and 14th centuries and bearing the traces of a wide geography from Andalusia-Maghrib to Transoxiana contribute to the construction of the idea of “administration of public”.

The works generally deal with the administration, the characteristics of the ruler and the relationship between the ruler and the ruled and reveal a administration approach according to the qualifications of the authors and the conditions of their periods and geographies. Although the works are mostly called “*siyasetname*” in Turkish sources, they are also accepted with the expression “mirrors for princes” in western literature. From this metaphorical expression, which corresponds to guiding the rulers, it is understood that the ruler and the administration are built on the claim that they reflect each other. However, it is known that the works were not written only by the rulers and they were not dedicated to them alone, the majority of the policy books were written by state officials, religious and literary figures, and they were dedicated to the princes along with the state officials. In fact that the works discuss general moral rules as well as management shows that they have content that will appeal to all people. Some texts about the individual, some texts about the society, and some texts about the government.

Since the main common point of the works examined in this study is the administration, the emphasis on “administration” in the title of the article and the naming of “candles of the administration” is important in terms of being an alternative to “mirrors for princes”. The necessity of such an alternative stem from the fact that the term “mirrors for princes” is not sufficient to reflect the spirit of the *siyasatnamas*. The fact that the definition is administration-oriented becomes meaningful because almost every form of administration is explained in the works.

It is possible to basically divide *siyasatnamas* into two categories according to their approach to administration. Works that try to explain the administration through a vision of society generally contain a theoretical expression, works that deal with social reality include practical suggestions. *Siyasatnamas* based on social reality differs within itself. While rulers and state officials show the administration as a field of power struggle in their works; the works written by the jurists evaluated the management within the framework of Islamic law; linguists, poets and historians have included both the elements of administrative power and Islamic *fiqh* rules. This distinction in practical *siyasatnamas* has revealed the necessity of a triple classification in which theoretical texts will be included under the theoretical-practical classification. This study discussed the triple distinction with the concepts of “*hikmet*”, “*fakahet*” and “*kudret*”. It examined the theoretical philosophy-focused works under the title of “*hikmet*”, texts describing the administration with Islamic

fiqh rules under the title of “fakahet”, and the politics statements expressing the measures for the establishment of power under the title of “kudret”.

“Hikmet”-oriented siyasatnamas argue that the understanding of administration is shaped from individual to state and that governments can transform into each other and presents social love as a critique of justice. “Fakahet”-oriented siyasatnamas deem state property entrusted and take into account the separation of powers in public duties and it determines the purpose of the administration as realizing social good and avoiding evil. “Kudret”-oriented siyasatnamas evaluate the administration on the ground of legitimacy based on holiness, taking into account the difference between the ruling and the managed and it cares about the sword and pen balance. The classifications made by taking into account the similarities and differences of the candles of the administration are shaped by the reference of the predominant elements of the administrative advice of the works.

Giriş

Yönetim bilimi çalışmaları için yönetim düşüncesinin şekillendiği tarihi tecrübeler önem arz etmektedir (Güler, 2010: 27-28). Herhangi bir olguyu algıdan ayıran temel unsur hakikat üzerine inşa edilmesi olduğundan yönetim düşüncesi de onu besleyen tarihsel tecrübeler neticesinde kendi gerçek formunu bulabilecektir. Çünkü bir yerin idaresi, tarihinin çerçevesinde şekillenmektedir (Balta, 2003: 42). Aksi takdirde aktarmacı bir anlayışın belirleyiciliğinde düşünce sistemi oluşturulmaya çalışılacak, etkinlik düzeyi “yabancı bir gerçeğin teorik ifadesi”yle sınırlı kalacaktır (Güler, 2010: 70). Siyasetnameler ise yönetim düşüncesinin şekillenmesine katkı sağlayacak tarihi tecrübeleri barındırmakta, yönetimin derinlemesine tartışıldığı zengin bir birikim sunmaktadır.

Siyasetnameler hükümdarlara ve devlet görevlilerine yönetim hakkında öğütler veren eserlerdir. Yöneticinin özelliklerini, yöneten-yönetilen ilişkisini, yönetim kavramlarını, unsurlarını, süreçlerini tartışmaktadırlar. Siyasetnamelelere dair çalışmalar genellikle ilahiyatçılar ve tarihçiler tarafından yapılmakta, Osmanlılar döneminde yazılan eserlere yoğunlaşmaktadır. Osmanlılar dönemine ait siyasetnamelerin sayısı ve içerik olarak beslediği zenginlik literatürdeki eğilimi haklı çıkarırsa da öncesinde yazılan eserlerin dikkatten kaçmasına neden olabilir. İdare tarihi çalışmalarının çerçevesini ise çoğunlukla teşkilat yapılanmalarına yönelik tartışmalar oluşturmaktadır (Altunok, 2012: 235). Bu çalışma ise literatürde yaygın olan Osmanlı siyasetnameleri ve idare teşkilatı odaklı tartışmaların aksine Osmanlı Devleti’nden önce yazılmış eserleri konu edinmekte ve onların yönetim düşüncesini ele alış biçimlerini göstermeye çalışmaktadır. Araştırma kapsamında 10-14. yüzyıllar arasında yazılmış yirmi beş siyasetname incelenmiştir. Bahse konu yüzyıllar Abbasilerin Büveyhiler tahakkümüne girmesiyle başlayan ve Osmanlı Devleti’nin Fetret Devri’ne kadar devam eden zaman dilimini içermektedir. Bağımsız idarecilerin altında varlığını devam ettiren birden fazla yönetimin hüküm sürdüğü bu beş yüzyıl, siyasal ve sosyal yapıların sınırlarının belirlendiği bir döneme karşılık gelmektedir (Hodgson, 1995: 3, 9). Gaznelilerden Karahanlılara, Muvahhidlerden Muvahhidlere, Abbasilerden Selçuklulara, Eyyübilerden Memlûklere, İlhanlılardan Timurlulara pek çok devletin kurulup yıkıldığı bu dönem, hanedanlıkların değişmesine bağlı olarak hükümdarlık anlayışlarının, yöneten-yönetilen ilişkilerinin yeniden tanımlandığı bir dönem olmuştur. 10-14. yüzyıllar arasında yazılan ve Endülüs-Mağrib’den Maverâünnehir’e kadar

geniş bir coğrafyanın izlerini taşıyan siyasetnameler yönetim anlayışlarının gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Öncelikli olarak siyasetname kavramının anlamını ve köken olarak tahlilini yapma gayretinde olan çalışma, siyasetname literatürünün zenginliğinin siyasetname kavramına yansıyan yönlerini tartışmaktadır. Eserlerin yazarları, dönemleri ve coğrafyaları hakkında bilgiler sunmanın ötesinde içeriklerine göre sınıflandırmayı amaçlayan bu çalışma, eserleri öncelikle niteliklerine göre teorik ve pratik olarak ayırmakta, sonrasında ise teorik-pratik ayrımın altında “hikmet”, “fakahet” ve “kudret” kavramlarıyla tartışmaktadır. Kavram-sallaştırma araştırmacıya aittir. Her eserin yönetimi farklı bir bakış açısıyla ele alması böylesi bir sınıflandırmayı zorunlu kılmıştır. “Hikmet” odaklı siyasetnameler yönetimi felsefi açıdan değerlendirmiştir. Filozoflar tarafından yazılan eserler fertten devlete uzanan yönetim anlayışını, yönetsel dönüşüm ekseninde toplumsal muhabbeti tesis etme amacıyla ele almışlardır. “Fakahet” odaklı siyasetnameler de yönetimi fıkıh kuralları çerçevesinde hukuki açıdan tartışmışlardır. Fakihler eliyle kaleme alınan eserler devlet mülkünü emanet sayıp kamu görevlerinde yetki ayrımlarını dikkate alarak toplumsal iyiliği gerçekleştirme ve kötülükten sakındırma maksadını önceleyen yönetim düşüncesini oluşturmuşlardır. “Kudret” odaklı siyasetnameler ise devletin yapısını ve işleyişini bürokratik niteliklerle anlatmışlardır. Hükümdarlar ve devlet görevlilerinin yazdığı eserler kılıç-kalem dengesi içinde yöneten ve yönetilen farkını gözeterek kutsiyete dayalı meşruiyet zemini üzerinde yönetim düşüncesini inşa etmeye çalışmışlardır.

Türkçe kaynaklarda eserler çoğunlukla “siyasetname” olarak adlandırılrsa da batı literatüründeki “mirrors for princes” in tercümesi olan “hükümdar aynaları” ifadesiyle de kabul görmektedir. Hükümdarlara yol göstermeye karşılık gelen bu metaforik anlatımdan hükümdarın ve yönetimin birbirini yansıttığı iddiası üzerine kurgulandığı anlaşılmaktadır. Ancak eserleri sadece hükümdarların yazmadığı ve yalnız onlara ithaf edilmediği, siyasetnamelerin çoğunluğunun devlet görevlileri, dini ve edebi şahsiyetler tarafından kaleme alındığı ve devlet görevlileri ile birlikte şehzadelere de ithaf edildiği bilinmektedir. Hatta eserlerin yönetimin yanı sıra genel ahlak kurallarını tartışması bütün insanlara hitap edecek içeriklere de sahip olduğunu göstermektedir. Kimi metinler bireye, kimi metinler topluma, kimi metinler de devlete dair yönetimden bahsetmektedir. Bu çalışmada incelenen eserlerin temel ortak noktası idare olduğundan makale başlığındaki “idare” vurgusu ve “hükümdar aynaları” na alternatif olması açısından “idare kandilleri” isimlendirmesi önem arz etmektedir. Böyle bir alternatifin gerekliliği “hükümdar aynaları” tabirinin siyasetnamelerin ruhunu yansıtmada yeterli olmamasından kaynaklanmaktadır. Tanımlamanın idare odaklı olması eserlerde idarenin hemen her şeklinin izah edilmesinden dolayı anlam kazanmaktadır. “İdare” kelimesinin aynı zamanda “gaz lambasına” karşılık gelen anlamı da düşünülürse “idare kandilleri” tabirindeki teşbih daha da anlaşılır olacaktır.

Siyasetname Kavramı ve İdare Kandillerinin Genel Karakterleri

Siyasetnameler hükümdarlara ve devlet görevlilerine yönetim hakkında tavsiyelerde bulunan, mensur ve manzum şekilde yazılabilen, didaktik nitelikli eserlerdir (Devellioğlu, 1986: 101). Yönetimde izlenecek yol anlamındaki “siyaset” ile Farsça yazılı şey manasındaki “name” sözcüklerinden oluşmaktadır. Etimolojik sözlükler siyaseti, at bakıcılığına karşılık gelen “seyis” kelimesinin anlamca zenginleştirilmiş hali olarak tanımlamaktadır (Eyuboğlu, 1988: 603). İlk bakışta “seyis” kelimesi ile siyasetin bilinen anlamı arasında bir ilişki olmadığı düşünülebilir. Ancak Orta Asur dönemlerinden itibaren önemli devlet kademeleri arasında kraliyet atlarının bakıcılarının da bulunduğu hatırlandığında seyisten siyasete uzanan anlamsal benzerlik fark edilecektir.¹ Chicago Asur Sözlüğü’nde “susānu” kelimesi seyislik dışında devlete ait bir sınıfın üyesi olmak şeklinde de açıklanmıştır (Brinkman vd., 1992: 379). Siyaset kelimesinin kökeninin “yasa” sözcüğü ile bağlantılı olduğu da söylenebilir. İbn Tağriberdi’ye göre Cengiz Han’ın “Yasa”sındaki avcılık, ordu teşkilatı ve posta sistemine dair kurallar Farsça “üç” anlamına gelen “se” ile birlikte “se-yasa” (üç yasa) şeklinde dile getirilmiştir. “Se-yasa” ifadesi zamanla “siyasa” ve “siyaset” biçiminde kullanılmaya başlanmıştır (Apaydın, 2009: 299). Siyasetin “seyis” ve “yasa” kelimelerinin yanı sıra “ceza” anlamı da mevcuttur. Kanunlar çerçevesinde suçların ve cezaların belirlenmesine “siyaseti’ş-şeriyye”, cezaların infaz edildiği yere ise “siyasetgah” denilmektedir (Levend, 1963: 168). Bu doğrultuda siyasetin “yasa” sözcüğünden türetildiği varsayımını hatırlamak yerinde olacaktır. “Yasa”nın Moğolca kanun anlamına gelen “yasağ”ın bir türevi olduğu bilinmektedir.² Cezaların, yasalara/yasaklara karşı hareket edildiğinde verildiği hatırlanırsa siyasetin cezaya karşılık kullanılması anlam kazanacaktır. “Siyaset” kelimesinin hem Cengiz Han “Yasa”sına atıfla “üç yasa” anlamındaki “se-yasa”dan türemesi, hem Arapça “seyis” sözcüğü ile kökensel bir benzerlik içermesi hem de anlam olarak “ceza”ya karşılık gelmesi birlikte düşünüldüğünde kavramın anlam zenginliği bir kez daha açığa çıkmaktadır.

Siyasetname kelimesinin Arapça, Farsça, Moğolca ve Asurca gibi dillerden izler taşınması bile bu geleneğin zenginliğine dikkat çekmektedir. Eserlerdeki çeşitliliğin sebebi Müslümanların Suriye, Mısır, Irak ve İran’ı fethederken Grek, Roma, Babil, Asur ve Fars medeniyetlerinin kültür merkezlerini de ele geçirmelerinde aranmalıdır (Hitti, 1989: 266). Emevilerin Bizans İmparatorluğu’nun, Abbasilerin ise Sasani Devleti’nin topraklarında kurulması devletlerin Yunan ve İran siyasi miraslarının etkisinde kalmalarına neden olmuştur (Uğur, 2001: 44). Emevi halifesi Hişam’ın (724-743) Bizans ve İran idarelerine ilgi duyması Yunan ve Fars etkisindeki eserlerin tercüme edilmesine yol açmıştır (Adaloğlu, 2004: 4). Bu eserlerin mütercimlerinden biri olan Mevla Ebu’l-Ala Salim Aristo’nun İskender’e yazdığı risalelerin pek çoğunu tercüme

1 <https://www.nisanyansozluk.com/?k=seyis&lnk=1>, Erişim tarihi: 04.06.2019.

2 <http://lugatim.com/s/yasa>, Erişim tarihi: 05.06.2019.

etmiş, Horasan'daki karışıklıkların bastırılmasında görevli valiler için de "Kitab fi's-siyaseti'l-ammiyye" eserini telif etmiştir (Adaloğlu, 2009: 304). Eserlerdeki Farisi unsurlar ise İbn Mukaffa gibi yazarlar tarafından Farsça'dan Arapça'ya yapılan tercümelemlerin yanı sıra İranlı hükümdar ve devlet memurlarının bireysel etkisinden kaynaklanmaktadır (Lewis, 1958: 214).

Yönetime dair pek çok unsuru barındırmasının yanında genel ahlak kurallarını da eserlerin içerisinde bulmak mümkündür. Ahlak kelime anlamı itibariyle insanda bulunması muhtemel olan iyi ve kötü huyların tamamını ifade etmektedir.³ Yaratılış manasındaki "halk" sözcüğünden türetilen ahlak, etikten farklı olarak içselleştirilmiş bir hale karşılık gelmektedir. Etik, insanı dışarıdan kendisi için yapılması zorunlu görülen bir öğretiyi uygulamakla sorumlu kılan bir kavram iken, ahlak insanın yaratılışıyla ilgilenmiş, derinden gelen bir bilinci tutmaya çalışmıştır. Siyasetnameler de meşruyeti zor kullanarak sağlamaktansa içsel bir mesuliyette aramışlar, ahlaka dahil olan hallerden iyiliğin gerçekleştirilme yollarına yoğunlaşmışlardır. Ahlakın kurumsallaştırılması yolunda yönetimin içselleştirilmesi gerekliliğini hükümdar üzerinden ele alan idare kandilleri, yöneticinin ve yönetilenlerin birbirlerini yansıttıklarını iddia etmektedirler. "Halk hükümdarın dini üzerinedir" ifadesini sıklıkla dile getiren eserler, hükümdarın sahip olduğu özelliklerin halka da aksedeceğini savunmaktadır (İbnü't-Tıktaka, 2016; Necmeddin Daye, 2017). Bu yüzden siyasetnameler ahlak kitapları içinde değerlendirilmiş ve yönetim ahlaktan ayrı düşünülmemiştir (İnalçık, 1966: 262). Siyasetname niteliğindeki pek çok eserin adap ve ahlakla olan bağlantısı isimlerine de yansımıştır. Kınalızade Ali'nin "Ahlak-ı Alai"si, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin "Adabu'l-Mülûk"u, Nasirüddin Tusî'nin "Ahlak-ı Nasîrî"si adap ve ahlakla isimlendirilen eserler arasında sayılabilir (Bursalı Mehmet Tahir, 1914; Çolak, 2003). İdare anlayışını değerler manzumesinden hareketle bir ahlak zeminine inşa etmeyi amaçlayan eserler yönetsel ahlakın kurumsallaşmasının yegâne aktörünü hükümdar olarak görse de şüphesiz bu bir sistemi beraberinde getirecektir.

Eserlerde yönetime dair ideal gibi sunulan konular aslında bir şikâyetin neticesi gibi de kabul edilebilir. Bir yönetim unsurunun idealize edilmesinin sebebi, var olması ve devamlılığını koruması gerekliliğinin dışında sistem içerisinde mevcut olmayışından dolayı şikâyet edilmesinden de kaynaklanabilir. Siyasetnamelerde sıklıkla dile getirilen "adalet" kavramı bunun en belirgin örneğidir. Yazarın, adaleti idarenin ideal bir ögesi gibi göstermesi eserin yazıldığı dönemlerin daha adaletli olduğu yanılıgısına düşürebilmekte, aslında metinde kayıp bir adaletin tesis edilme yollarının tartışıldığı görülmektedir. Adalet gibi kutsiyet atfedilen idareye dair bütün unsurların, varlığının dışında yokluklarında da anlam kazandıkları ve bu nedenle idealize edildikleri düşünülmelidir. Böylesi bir yaklaşım günümüzle geçmiş arasında yapılacak muhtemel bir karşılaştırmada bir dönemin diğerine üstünlüğü iddiasının ötesinde

ideal olarak değerlendirilen yönetim unsuruna odaklanılmasını sağlayacaktır. İdare kandillerinde dile getirilen bütün yönetim unsurları bu bakış açısıyla değerlendirilebilir.

Yöneten ve yönetilen ilişkileri başta olmak üzere yönetime dair pek çok konuyu tartışan eserlerin niteliksel zenginliği idareye dair tavsiyesi olan birçok metnin siyasetname olarak değerlendirilmesine yol açmış, bu durum da literatürde siyasetname geleneğinin sınırlarının belirlenmesini zorlaştırmıştır. Eserler muhtelif yazarlarca farklı dönem ve coğrafyalarda kaleme alınmıştır. Hükümdar ve devlet görevlileri eliyle yazılanların yanı sıra alim ve düşünürler tarafından yazılan eserler de bulunmaktadır. Makale dâhilinde seçilen 10-14. yüzyıllar arasındaki zaman diliminin Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Abbasiler, Murabıtlar, Müvahhidler, Selçuklular, Eyyübler, Memlükler, İlhanlılar, Timurlular, Osmanlılar gibi pek çok hanedanlığın kurulup yıkıldığına şahitlik ettiği düşünülürse yazılan eserlerin farklı dönemlerden ve coğrafyalardan izler taşıdığı söylenebilir. Siyasetnamelerin çizdiği bu kalabalık resim başta bir kargaşaya sebebiyet veriyor gibi görünse de eserler üzerinden sunulacak yazar, dönem ve coğrafya bilgisi bir yöntem geliştirmeye yarayacak ve kargaşa sanılanın aslında bir zenginlik olduğunu göstermeyi sağlayacaktır.

İdare Kandillerinin Yazarlarının Yaşadıkları Dönemler ve Coğrafya Hakkında Genel Bilgiler

İdare kandillerinin içerikleri yazarlarının niteliklerine göre değişiklik göstermekte, yazdıkları dönemlerin ve coğrafyaların izlerini taşımaktadır. Her yazar yönetime dair konuları farklı bakış açıları ve üsluplarla dile getirmiştir. Siyasetname eğer Nizamülmülk, Yusuf Has Hacib, Ebu Bekir el-Herevi gibi devlet görevlileri tarafından yazılmışsa bürokratik nitelikleri yoğunluk gösteren, devletin yapısının ve işleyişinin mevcut yönetim zemini üzerinden değerlendirildiği eserler ortaya çıkmaktadır. Yazarının Sebüktegin, Keykavus gibi hükümdarların olduğu eserler ise genellikle idarede varis olarak görülen şehzadelere hitaben kaleme alınmakta, yönetimde uyulması gereken kuralları dile getirmenin yanı sıra bir babanın evladına verebileceği her türlü nasihati de içerebilmektedir. Yönetimin iktidar özelinde tartışıldığı Tüzükat ve Yasa gibi eserlerde ise Emir Timur ve Cengiz Han bireysel başarılarından övgü ile bahsetmektedir. Siyasetname Maverdi, İbn Teymiye, Bedreddin İbn Cemâa gibi fakihler eliyle yazılmışsa yönetimin hukuksal bir çerçevede değerlendirildiği dikkat çekmektedir. Ebu Necib Sühreverdi, Necmeddin Daye gibi mutasavvıflar ise eserlerini yoğun metaforik unsurların ışığında ele almaktadır. Ebu Necib Sühreverdi'nin siyaset usulünü doğa metaforu (Ebu Necib Sühreverdi, 2013: 171-174), Necmeddin Daye'nin ise yönetim unsurlarını çadır metaforu (Necmeddin Daye, 2017: 180) üzerinden anlatması idareyi yorumlama biçimlerindeki zenginliğin ifadesidir. Müttekellim ve fakih olmakla beraber mutasavvıf olarak da değerlendirilen Gazali ise yönetimin hukuksal sınırlarını izah etmenin yanı sıra metaforik öğelerden de yararlanmıştır. Sadi Şirazi ve Ebû

Mansûr es-Seâlibî gibi şair ve dil bilimciler yönetim anlayışlarını hikayeler, deyişler ve beyitler üzerinden inşa etmektedir. Farabi, İbn Rüşd, İbn Bacce ve Nasirüddin Tusî gibi filozoflar idareyi felsefe temelinde değerlendirmişlerdir. Bir toplum bilimci olan İbn Haldun ise devletlerin ömürlerini “asabiyet” kavramı üzerine inşa ettiği belirli aşamalardan geçerek tamamladıklarını iddia etmiştir (İbn Haldun, 2004: 227-250). Yazarların niteliklerine göre eserlerde işlenen konular, yönetimin değerlendirilme biçimi ve üsluplar değişebilmekte, her yazara göre oluşan farklı bakış açıları dikkat çekmektedir.

Siyasetnameleri etkileyen bir diğer husus ise eserlerin yazıldığı dönemlerdir. Abbasilerin hilafet merkezinin Suriye’den Irak’a geçmesi hem yönetimde hem de yönetimin ele alındığı siyasetnamelerde Bizans’tan ziyade İran’ın etkisini daha da yoğunlaştırmıştır (Yıldız, 1988: 34). Bu etkide Araplar dışındaki Müslümanların (Fars, Türk ve Berberi) başlattığı Şuubiye hareketinin de tesiri büyüktür. Emevilerin son dönemlerinde ortaya çıkan ve Abbasilerde de etkisini devam ettiren Şuubiye hareketi Arap olmayan Müslümanların (mevali) Araplarla eşit olma taleplerini içermektedir (Apak, 2010: 244). Abbasiler döneminde Mansur zamanından itibaren güçlenmeye başlayan hareket Me’mun devrinde siyasi karşılığını bulmuş, Mu’tasım döneminde ise Arapların yönetim kademelerine getirilmemesine neden olmuştur (Barthold, 2014: 161). Halife Mansur zamanından itibaren etkisini gösteren ve içlerinden önemli vezirler çıkaran İranlı aile Bermekiler, görevlendirmelerdeki Fars etkisinin yansımasıdır. Halife Harun Reşid’in, veziri Yahya b. Halid b. Bermek için “Yahya benim elimden işleri aldı. Gerçekte halife o, bende hilafetin sadece adı var” dediği kaynaklarda geçmektedir (İbnü’t-Tıktaka, 2016: 156). Bu gelişmelerin yanı sıra 945 yılından itibaren Abbasilerin üzerinde Büveyhilerin baskılarının artmasıyla Bağdat devlet merkezi özelliğini kaybetmeye başlamış, 945 yılından sonraki beş yüzyıl içinde hilafet toplumu yerini bağımsız idarecilerin yönetimlerinde olan birden fazla yönetim anlayışının kabul edildiği toplumlara bırakmıştır (Hodgson, 1995: 3, 9). Siyasetnamelerdeki çeşitliliğin etkisi ve Fars tesirinin yoğunluğu yaşanan dönemle düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır.

İdare kandilleri yazdıkları coğrafyalardan da izler taşımıştır. İbn Haldun’un iklimlerin insan halleri üzerinde etkisi olduğu tezinin referansında benzer coğrafyalarda yazılmış eserlerin benzer özellikler taşıyabileceği düşünülebilir (Şerif, 2017: 537-540). Farabi’nin bir şehrin başka bir şehirden tabii yapısı itibarıyla ayrıldığı savı doğrultusunda da her şehrin kendi içinde bir benzerliği barındırabileceği söylenebilir. (Farabi, 2012: 76). Coğrafya insanı etkiliyor ve insanlar da idari sistemleri oluşturuyorsa yönetimin tartışıldığı siyasetnamelere bahse konu tesirin yansıması da kaçınılmazdır. Makale kapsamında incelenen 10-14. yüzyıllar arasında kaleme alınan siyasetnamelerin sunmuş olduğu veriler temelde üç bölgenin etkisine dikkat çekmektedir. Birinci bölge Endülüs-Mağrib havzalarındaki Sarakusta’yı, Kurtuba’yı, İsbiliye’i, Marakeş’i, Fas’ı; ikinci bölge Mısır-Hicaz-Bilad-ı Şam-Irak-ı Arab havzalarındaki Basra’yı,

Bağdat'ı, Kufe'yi, Mekke'yi, Medine'yi, Şam'ı, Kudüs'ü, Kahire'yi, İskenderiye'yi; üçüncü bölge ise Türkistan-Maveraünnehir-Harezm-Horasan-Cibal havzalarındaki Balasagun'u, Kaşgar'ı, Otrar'ı, Gürgenç'i, Buhara'yi, Tirmiz'i, Semerkant'ı, Merv'i, Gazne'yi, Belh'i, Horasan'ı, İsfahan'ı, Nişabur'u içermektedir.⁴ Bu havzaların literatürde "Akdeniz", "Asya" ve "Ortadoğu" şeklinde adlandırıldığı örnekler de bulunmaktadır (Keskintaş, 2017: 100). Ancak "Akdeniz" ve "Asya" bir yana en azından "Ortadoğu"nun modern bir tabir olduğu hatırlanırsa havza isimlendirmelerinin dönemi daha iyi yansıtacağı söylenebilir.

Yönetimi felsefe zemininde değerlendiren ve filozoflar eliyle yazılan eserler genel itibarıyla Endülüs-Mağrib havzasından çıkmıştır. Bölgenin pek çok felsefi ekole ev sahipliği yaptığı düşünülürse eserlerin felsefe ağırlıklı olması şartıcı değildir. Endülüs Meşşai okulunun temsilcileri İbn Bacce ve İbn Rüşd bu coğrafyanın düşünürleridir (Vural, 2016: 242). Ancak yönetimi felsefe ile birlikte değerlendiren Farabi'nin, İbn Rüşd ve İbn Bacce gibi filozoflardan farklı olarak Maveraünnehir-Horasan havzasında yaşamış olması istisna kabul edilmelidir (Ülken, 2015: 226). Mısır, Hicaz, Bilad-ı Şam ve Irak-ı Arab havzalarında yazılan siyasetnameler de genel olarak dini şahsiyetler ve edebi kişiliklerce kaleme alınmıştır. Maverdi, İbn Teymiye, Bedreddin İbn Cemâa gibi fakihler; Ebu Necib Sühreverdi, Necmeddin Daye gibi mutasavvıflar; Sadi Şirazi gibi şairler ve İbnü't-Tıktaka gibi tarihçiler de bu coğrafyalardan çıkmıştır. Türkistan, Maveraünnehir, Harezm, Horasan ve Cibal havzalarında ise eserler genelde hükümdarlar ve devlet görevlileri tarafından kaleme alınmıştır. Sebüktegin, Cengiz Han, Emir Timur ve Keykavus gibi hükümdarların; Nizamülmülk ve Yusuf Has Hacib gibi devlet görevlilerinin yazdığı siyasetnamelerde iktidarın tesis edilmesindeki tedbirler anlatılmıştır. İdare kandillerinin içeriğinin yazarlarına, dönemlerine ve coğrafyalarına göre değişmesi eserlerin yönetime yaklaşımlarının anlaşılması için yapılabilecek muhtemel bir sınıflandırmayı akla getirmektedir.

İdare Kandillerinin Yönetimi Değerlendirme Biçimlerine Göre Sınıflandırılması

Yazar, dönem ve coğrafya etkisi eserin ruhuna yansımakta, eserin ruhuyla özdeşleşen içerik ise siyasetnamelerin sınıflandırılmasını kolaylaştırmaktadır. Yönetime dair sunulan veriler tasniflerin sınırlarının belirlenmesini sağlayacaktır. İdareyi "sosyal gerçeklik" ve "toplum tasavvuru" ikileminde ele alan idare kandilleri ağırlıklı unsurlarına göre sınıflandırılabilir. Yönetimi sosyal gerçeklik üzerinden değerlendiren eserler pratik öneriler sunarken, toplum tasavvuru çerçevesinde ele alanlar ise teorik bir anlatıma sahiptirler. Bu doğrultuda siyasetnameleri öncelikle yönetimi tartışma biçimlerine göre teorik ve pratik şeklinde ayırmak yerinde olacaktır (Severcan, 2017: 33). Teorik

4 <https://www.islamdusunceatlası.org/pages/giris-azilari/dusunencin-havzalari-islam-dunsunce-tarihinde-baslica-ilim-ve-kultur-havzalari>, Erişim tarihi: 19.04.2019.

nitelikteki eserler ağırlıklı olarak filozoflar tarafından yazılmakta ve felsefi teorileri ütöpik kuramlar ışığında değerlendirmektedir. Pratik niteliktekiler ise genellikle hükümdarların, devlet görevlilerinin, dini ve edebi şahsiyetlerin kaleme aldığı ve hukuki teorileri realist bir bakış açısıyla değerlendiren eserlerdir (Gündüzöz & Gündüzöz, 2007: 25-34). Adalet eleştirisi üzerinden toplumsal muhabbetin tesis edilebileceğini dile getiren teorik siyasetnameler şehir yönetimlerinin temel hareket noktasında bireysel yönetimi görmektedir. Yönetimi adalet kavramını merkeze alarak mevcut idare zemininden değerlendiren pratik siyasetnameler ise odak noktasını toplum ve devlet olarak belirlemiştir.

İdare kandillerinin ayrımında etkili olan ve toplumsallaşmanın nitelendirilmesinde kullanılan başlıca kavramlar “temeddün” ve “asabiyet”tir. Toplum tasavvurundan şekillenen eserler insanların bir arada yaşaması gerekliliğini bir başkasına ihtiyaç duymalarına bağlamaktadır (İbn Bacce, 2017: 128). İnsan karşılıklı yardımlaşma olmadan varlığını devam ettiremeyeceğinden yardımlaşma için de toplumsallaşma gerekmektedir. “Temeddün” adı verilen bu birlikte yaşama hali teorik nitelikli eserlerde ihtiyaç odaklı bir toplumsallaşmaya, aileden âleme uzanan bir medenileşme biçimine karşılık gelmektedir (Nasirüddin Tusî, 2013: 239). “Temeddün” kavramının “medine” kökünden geldiği fark edilirse bahse konu toplumsallaşmanın niteliği daha da anlaşılır olacaktır. Sosyal gerçekliğe dayanan eserler ise toplumsallaşmayı akrabalık, vatan, soy gibi ünsiyetlerle ifade edilen “asabiyet” kavramıyla izaha çalışmıştır (İbn Haldun, 2004: 215). Toplum inşasının dışında devletleri ele geçirmenin de yıkmanın da yolu asabiyetlerin güçlü kurgulanmasına bağlıdır. Hükümdarların ve devlet görevlilerinin seçilmesinde de asabiyet önemli bir rol oynamaktadır. Siyasetnamelerde yer bulan halifenin Kureyş soyundan olması gerektiği (Maverdi, 2017: 32), görevlendirilmelerde soylu olanlara öncelik tanınması (Sebüktegin, 1975; Timur, 2010; Yusuf Has Hacib, 2010), dini ve mezhebi mensubiyetlerin dikkate alınması (Nizamülmülk, 2016; Muhammed b. Turtûşi, 2011) gibi söylemler yine asabiyetin etkisini göstermektedir. “Asabiyet” “temeddün”den farklı olarak iktidarın tesis edilmesinde önemli bir yere sahiptir. Her iki kavramın da karşılık geldiği toplulukları tanımlamak gerekirse “temeddün” “halk”ı “asabiyet” ise “millet”i akla getirmektedir.

“Temeddün” ve “asabiyet” dışında eserlerin tasnifinde kullanılabilecek diğer kavramlar ise toplum tasavvuru tezi (teorik) için “muhabbet”, sosyal gerçeklik tezi (pratik) için “adalet”tir. Teorik nitelikli eserler insanların doğaları itibarıyla bir arada olmak istemesinin toplumsal bir sevgiden kaynaklandığını bir adalet eleştirisi olarak sunmuşlardır. Adalete olan ihtiyaç sadece toplumsal sevginin yokluğunda ortaya çıkmaktadır (İbn Bacce, 2017; Nasirüddin Tusî, 2013). Farabi’ye göre insanın kendisine engel olan her şeyi ezmesi ve ezenin ezileni köle edinmesi adaletin gereğidir. Başkasına yapmak istediği şeyin kendisine yapılmasından korkan kişi adaleti ummakta ya da uygulamaktadır (Farabi, 2017: 137-139). Toplum tasavvuru referanslı teorik nitelikli

siyasetnameler adaleti yapay, muhabbeti ise doğal bir birleşim şeklinde değerlendirilmiştir (Nasirüddin Tusî, 2013: 247). Görünen o ki yapayın doğala tabi olmasına benzer şekilde toplumsal muhabbetin adaletten üstün olduğunu ifade etmektedirler. Pratik nitelikli siyasetnameler ise adaletin yönetimin temeli olduğunu savunmaktadır. Adaletle başlayıp devlet, kanun, ordu, hazine, halk ile devam eden ve adaletle son bulan meşhur “adalet dairesi” söylemiyle bahse konu metinlerde sıklıkla karşılaşmak mümkündür. Ebu Bekir el-Herevi askerinin bir güç unsuru olarak mal ile kazanıldığını, malın halktan toplandığını ve halka da adaletle hükmedilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Ebu Bekir el-Herevi, 2016: 73-74). Yusuf Has Hacib de il tutmak için erat ve ordunun gerektiğini, erat için mal, mal için de halkın zengin olmasını öngörmüş, halkın refahını da doğru uygulanan yasalara bağlamıştır (Yusuf Has Hacib, 2010: 168). Emir Timur devletin padişah, asker ve hazineyle devam edeceğini dile getirmiştir (Timur, 2010: 120). Ordusuz devlet ve otoritenin olmayacağını, mal olmadan asker toplanamayacağını, halkın yaşam seviyesini yükseltmeden vergilendirme yapılmayacağını dile getiren Muhammed b. Turtûşi de merkeze adaleti koymaktadır (Muhammed b. Turtûşi, 2011: 149). “Adalet dairesi” genel hatlarıyla hükümdarın varlığını orduya, ordunun varlığını mala, malın varlığını halka, halkın varlığını ise adalete bağlayarak yönetim anlayışının kısa bir özetini sunmaktadır.

İdare kandillerinin teorik ve pratik şekilde sınıflandırılmasında hükümdarın niteliği de etkilidir. Toplum tasavvurundan hareket eden metinlerde hükümdar insanları mutluluğa ulaştırma kudretine sahip olan filozoflardır (Farabi, 2017: 104). Filozof kral olarak isimlendirilen hükümdarların yönetimindeki topluluk erdemli toplum olduğu için hekime ve hâkime ihtiyaç duyulmamakta, yöneticiye gereksinim yönetimlerin erdemlilikten uzaklaşmaları halinde ortaya çıkmaktadır (İbn Bacce, 2017: 26). Teorik nitelikli eserlerde dikkat çeken bir diğer husus ise çok sayıda hükümdar olabileceğidir. Hükümdar özelliklerinin birden fazla kişide bulunması halinde hepsinin yönetimde söz sahibi olabileceğini dile getirmektedirler (Farabi, 2017; İbn Rüşd, 2013; Nasirüddin Tusî, 2013). Sosyal gerçekliğe dayanan eserler ise toplulukların başında mutlaka bir yönetici bulunması gerektiğini savunmaktadır. Bedenin başsız olamamasına benzer şekilde yönetilenlerin de yönetene muhtaç olduklarını dile getiren İbn Teymiye zalim bir idarecinin uzun süreli yönetimini hükümdarsız bir geceden daha çok tercih ettiğini dile getirmiştir (İbn Teymiye, 1999: 152). Gazali de toplumda meydana gelebilecek muhtemel bir kargaşayı denizlerde başsız yüzen balıklardan büyüklerin küçükleri yemesine benzetmiş ve düzenin kurulmasını toplumsal kargaşaları ortadan kaldıracak bir hükümdara bağlamıştır (Gazali, 2016: 89). Yönetim gücünün tek elde toplanması gerektiğini savunan pratik metinler “bir kının iki kılıç almayacağı” metaforunu da sıklıkla dile getirmektedirler (Necmeddin Daye, 2017; Timur, 2010; Muhammed b. Turtûşi, 2011). Toplum tasavvurundan hareketle değerlendirilen

eserlerden farklı olarak sosyal gerçekliğe dayanan siyasetnameler hükümdara ortak bir başka yöneticiye izin vermemektedir.

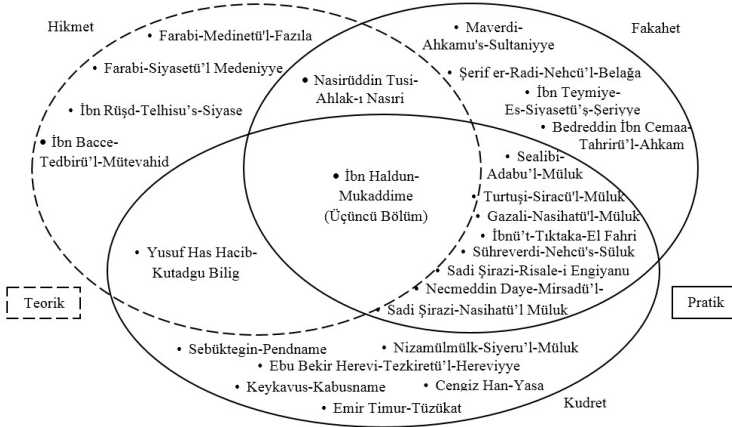
“Temeddün” yardımlaşmanın esas olduğu toplumsallaşma biçimini anlatmak için kullanıldığından “muhabbet” kavramına zemin hazırlamaktadır. “Temeddün”le karşılığını bulan, sevginin ön planda olduğu bir toplumda hekime ve hâkime ihtiyaç duyulmaması da normal görülebilir. Çünkü fertler aralarında çıkabilecek bir anlaşmazlığı toplumsal muhabbetle çözüme kavuşturduğundan düzen kendiliğinden sağlanacak ve bir yöneticiye ihtiyaç duyulmayacaktır. Yönetim erdemlilikten uzaklaştığında bireyler arasındaki toplumsal muhabbet azalacak, düzenin korunması için “adalet”e ve uygulayıcı olan yöneticiye ihtiyaç duyulacaktır. “Adalet”in inşası da mensubiyet bildiren mefhumlarla ortaya çıkan sosyal bağı ifade etmek için kullanılan “asabiyet”le beraber düşünülmelidir. Toplumda mensubiyeti bildiren her kavramın bir çatışma alanı doğurması ihtimal dâhilinde olduğundan çatışmaların çözüme kavuşması da “adalet”le mümkün görülmüştür.

İdare kandilleriyle ilgili çalışmalar teorik-pratik ayrımın dışında üçlü tasniflere de yer vermiştir. Sınıflandırmaların bir kısmı eski Yunan ve İran ile İslam’ın sentezinden oluşan Müslüman Arap siyasi düşüncesinden, bir kısmı Hint felsefesi ile karışan eski Türk siyasi değerlerinden, bir kısmı da Hint felsefesiyle karışan İran siyasi felsefesinden oluşmaktadır (Ocak 1999, Aktaran: Altay 2011: 1805). Siyasetnamelerin İslam/din, Yunan/felsefe ve Orta Asya/devlet (Keskintaş, 2017: 100) sınıflandırılmasının yanında; İslam’da siyasi hukuk ekolü, siyasi felsefe ekolü ve Müslüman tarihçiler ekolü olarak tasnifler yapan araştırmalar da mevcuttur (İzzeti, 2014: 109-120). Siyasetnamelerle ilgili çalışmaların ikili ve üçlü ayrımları literatürde birbirlerinden ayrı sunulsalar da tüm tasnifler bir arada değerlendirilebilir. Teorik ve pratik olarak isimlendirilen temel sınıflandırmanın alt başlıkları olabilecek düzeyde belirlenecek olan üçlü ayrımlar idare kandillerinin doğrudan okuyucuya sundukları verilerle şekillenmelidir.

Teorik nitelikli siyasetnamelerin felsefe ile olan ilişkisi ve eserlerde felsefe yerine “hikmet” ifadesinin kullanıldığı dikkate alınırse toplum tasavvuruna dayanan teorik nitelikli eserleri “hikmet odaklı siyasetnameler” şeklinde isimlendirmek yerinde olacaktır. Mevcut yönetsel zemini referans kabul eden pratik nitelikli metinler ise yönetimi hem iktidarın tesisindeki tedbirlerin hem de İslam fıkıh kurallarının çerçevesinde şekillendirmektedir. Pratik önerilerde bulunan eserleri teorik metinlerin aksine doğrudan tek başlıkta ifade etmek mümkün değildir. Gücün tesisi için nasihatler barındıran eserlerin “Nasihatu’l-Mülûk”, “Siyerü’l-Mülûk”, “Adabü’l-Mülûk”, “Siracü’l-Mülûk” isimleriyle anılması “mülk” kelimesinin sıklıkla kullanıldığını göstermekte ve benzer anlamda “kudret” kavramını akla getirmektedir. İslam fıkının tesirinde olan metinlerin incelemesinde Maverdi’nin “El-Ahkâmü’s Sultaniye” ve İbn Teymiye’nin “Es-Siyasetü’s-Şeriye” gibi fıkıh eserlerinin başlıca kaynak

kabul edilmesi fakihlik anlamına gelen “fakahet” kavramının kullanılmasını anlamlı kılmıştır⁵. “Hikmet odaklı siyasetnameler” toplum tasavvuruna dayandığından teorik nitelikli eserler arasında, “fakahet odaklı siyasetnameler” ve “kudret odaklı siyasetnameler” sosyal gerçeklikten hareket ettiklerinden pratik siyasetnameler başlığının altında yer almalıdır. Siyasetnamelerin teorik ve pratik şeklinde sınıflandırılması kendi içinde hikmet, fakahet ve kudret kavramlarına karşılık gelen tasnifleri de beslemektedir.

Şekil 1. İdare kandillerinin sınıflandırılması.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İdare Kandillerinin Sınıflandırılmasında “Hikmet” Kavramsallaştırması

Hikmet odaklı siyasetnameler insanın diğer canlılarla ortak olan bedensel özellikleriyle onlardan ayrılan ruhsal niteliklerini beraber değerlendirmektedir. Akıl edebilme yetisinin özgür iradenin varlığında anlam kazandığını savunan eserler insani eylemi de iradeyle yapılan eylem olarak tanımlamaktadır (İbn Bacce, 2017: 34-40). Nasirüddin Nasirüddin Tusî de insani kuvveleri bitkilere ve hayvanlara ait olan kuvvelerden ayırmış ve onları düşünme kuvvesi, şehvi kuvve ve gazabi (öfke) kuvve olarak isimlendirmiştir (Nasirüddin Tusî, 2013: 34-36). İnsani irade hem bitkisel ve hayvansal yönlerin üzerinde konumlandırılmış hem de bütün bu kuvveler arasında dengenin olması gerektiği savunulmuştur. Düşünme kuvvesinin dengede olması güzel akıl etmeyle ifade edilen hikmet haline, şehvi kuvvenin dengede olması haya, dinginlik, kanaat, ağır başlılık olarak tanımlanan iffet haline, gazabi kuvvenin dengede olması ise tevazu, gözü peklik, cesaretle isimlendirilen şecaat haline karşılık gelmektedir (Nasirüddin Tusî, 2013: 93-95).

Yönetim biçimleriyle insani iradeler arasında benzerlikler olduğunu iddia eden eserler, insanın ruhen mutedil davranması öğüdünün toplumlar için de geçerli olduğunu öne sürmektedir. Şehvet gücünü kontrol edemeyen insanın haz ve mal düşkünü olmasına benzer olarak zenginlik seven ve şehvet düşkünü toplumlar da ortaya çıkabilmektedir. Öfke kuvvesinin dengede olmaması insanı şeref düşkünü ve zorba bir hale iterken toplumları da kaba güç ile yönetilen toplumlara dönüştürecektir. Erdemli toplum ise düşünme gücünün dengede olması ve yönetimin düşünme gücüne dayanması halinde ortaya çıkmaktadır. İnsana özgü olan ve topluma akseden düşünme, şehvet ve öfke güçlerinin dengede olması da özgür toplumu doğuracaktır (İbn Rüşd, 2013: 165). Eserlerde ifadesini bulan insani kuvveler arasında ulaşılmaması gerekli görülen denge yönetimdeki dengeyi de temelini oluşturmaktadır.

Tablo 1. Ruhun bölümlerinin insana özgü toplumlara etkisi.

Özgür Toplum (Demokrasi)		
Düşünme Gücü	Öfke Gücü	Şehvet Gücü
Erdemli Toplum	Şeref Düşkünü Toplum (Timokrazi) Kaba Güce Dayalı Toplum (Tiranlık)	Zengin Azınlığın Yönettiği Toplum (Oligarşi)

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hikmet odaklı siyasetnamelerdeki insana ait kuvvelerle yönetimin nitelikleri arasında kurulan bu benzerlik fertten devlete uzanan bir idare anlayışının sınırlarını çizmektedir. Eserlerde farklı anlamlarla sunulan “nevabit (ayrık-sı ot)” kavramı devlete uzanan ferdi yönetimin temel bileşenlerinden biri şeklinde ifade edilmiştir. Mevcut yönetimdeki ayrık otlarını tanımlamak için kullanılan “nevabit” Farabi ve Nasirüddin Tusî için erdemli yönetimdeki erdemsizlere, İbn Bacce için ise erdemsiz toplumdaki erdemlilere karşılık gelmektedir. Farabi’ye göre nevabitler erdemli toplumdaki fırsatçılar, yanlış yorumlayanlar ve dinden çıkanlardır (Farabi, 2012: 113-118). Nasirüddin Tusî de nevabiti erdemli yönetimdeki asiler, yanıltıcılar, tahrişçiler şeklinde tanımlamaktadır (Nasirüddin Tusî, 2013: 288-289). İbn Bacce’ye göre ise nevabit erdemli yönetimin varlık sebebidir. Toplumu yeniden inşa etme kudretinde olan ve “mütevahid” şeklinde isimlendirilen bu ayrık-sı ot düşünme gücü ile tekamülünü sağlayacaktır (İbn Bacce, 2017: 38-40). İbn Bacce’nin “mütevahid”i toplumdan dışlanan değil bilinçli olarak içe kapanan ama aynı zamanda onlardan kaçmadan sosyal dönüşümün yollarını arayan kimsedir (İbn Bacce, 2017: 167). İnsana ait olan düşünme, şehvet ve öfke kuvvelerinin yönetimlerde de bulunabileceği iddiası yönetsel yapıların karakterlerinin ve geçirdikleri aşamaların tartışılmasına yol açmıştır.

Hikmet odaklı siyasetnameler yönetimi erdemli ve erdemsiz şeklinde ayırmakta ve erdemli yönetimi cahil, fasık ve sapkın olarak sınıflandırılan erdemsiz yönetimin karşısında konumlandırmaktadır (Farabi, 2012; İbn Rüşd, 2013; Nasirüddin Tusî, 2013). Erdemli yönetim toplumsal muhabbetin tümel yasalar yardımıyla tesis edildiği idare biçimine karşılık gelmektedir. Erdemli şehrin yöneticisi ise yaratılışı itibarıyla yönetme kabiliyetinin yanında insanları mutluluğa erdirmeye kudretine de sahip olan filozoflardır (Farabi, 2017; İbn Rüşd, 2013). Eserler, erdemsiz yönetimleri de küçük farklılıklarla benzer şekilde anlatmış, zorunluluk yönetimi, kötülük/aşağılık yönetimi, bayağılık/zengin azınlığın yönetimi, şeref ve asalet yönetimi, zorbalık/kaba güce dayanan yönetim, demokratik/cemaat/özgürlük yönetimi, fasıklık yönetimi, sapkınlık yönetimi ve karakteri değişmiş yönetim şeklinde sıralamıştır (Farabi, 2012; Farabi, 2017; İbn Rüşd, 2013; Nasirüddin Tusî, 2013). Devlet yönetim sistemlerinin insana ait zıt iradeleri yansıtması, idarelerin sayıca çok ve karşıt nitelikte olmalarına neden olmuştur. İnsani kuvvelerle yönetim sistemleri arasında benzerlik kurulması değişebilen ve dönüşebilen niteliklere de kapı aralamaktadır. İnsana ait özelliklerin belirli koşullar altında farklılaşması gibi yönetimlerin niteliklerinin de birbirlerine dönüşebileceği ifade edilebilir.

Erdemli devletin karakterini kaybetmesiyle başlayan değişim sırasıyla şerefe dayalı yönetim, zengin azınlığın yönetimi, toplumun yönetimi ve kaba güce dayalı yönetime dönüşmektedir. Erdemli yönetimde yöneticinin görevinin uzun sürmesi iyilikle anılma arzusunun yanı sıra şeref düşkünlüğünü de beraberinde getirmekte ve hükümdarın erdemli yönetimden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Şerefe dayanan yönetimde idareci, çıkarlarını servetinde aramasıyla giderek zenginleşecek ve bir azınlığın temsilcisi haline gelecektir. Yönetilenlerin çoğunluğunu oluşturan yoksulların girişecekleri eşitlik mücadelesi ve servet sahibi azınlığı yönetimin dışında tutmak istemesi toplumun yönetimini oluşturacaktır. Toplumun yönettiği idarede özgürlüğün ve serbestiyetin sınırlarının belirlenmemesi çatışmalara neden olacak ve kaba güce dayalı yönetimler ortaya çıkacaktır (İbn Rüşd, 2013: 167-180).

İbn Haldun da devletlerin insanlar gibi bir ömrü olduğunu ve doğumdan ölüm kadar giden yolda belirli aşamalardan geçtiğini kabul etmektedir. Devletin ömrünün ilk neslinde bedevilik ahlakının korunmasının yanında yönetim de katılım söz konusudur. Bedevilikten şehirciliğe geçilen ikinci nesilde asabiyet giderek zayıflamakta ve yönetim katılımcılıktan uzaklaşarak tek bir elde toplanmaya başlamaktadır. Asabiyetin kaybolduğu, bedeviliğin tamamen unutulduğu üçüncü nesilde ise bolluk ve lüks yaşam arttığından savaşmaları gereken zamanlarda direnç göstermeyen yığınlar oluşmakta, devlet başkaları tarafından korunmaya muhtaç hale gelmektedir (İbn Haldun, 2004: 341-342). İbn Haldun bu üç neslin geçirilen beş dönem sunucunda oluştuğunu dile getirmektedir. Yönetimlerin ilk dönemi iktidarın başka bir devletten alındığı zafere ulaşma dönemidir. Hükümdarın idareyi kendi tekeline aldığı ikinci dönem istibdat dönemidir. Üçüncü dönem hükümdarın artık tek başına

söz sahibi olduğu dönemlerin sonuncusu olan sükûnet ve rahatlık dönemidir. Hükümdarın diğer devletlerin idarecileriyle ilişkiler tesis ettiği dördüncü dönem barış dönemidir. İdarecinin kendisinden öncekilerin birikimlerini zevkleri uğruna harcadığı son dönem ise israf dönemidir (İbn Haldun, 2004: 249-250). İbn Haldun'un bu beş dönemini devletlerin kuruluş, gelişme, yükselme, gerileme ve yıkılma dönemlerine benzetmek yerinde olacaktır. Organizmacı metafor kapsamında da değerlendirilecek bu aşamalar tıpkı insanlar gibi devletlerin de doğum, büyüme, olgunlaşma, yaşlanma, ölüm süreçlerini takip ettiğini göstermektedir.

Yönetim biçimlerinden farklı nitelikte olanların dönüşüm içinde olduğu ve belirli aşamalardan geçtikleri savını Yusuf Has Hacib de Ay metaforu ile ifade etmiştir. Ona göre devlet Ay'a benzemektedir. Ay başlangıçta küçüktür, gündün güne büyüyünce dünya halkına ışık saçar. Tamamen büyüyünce en yukarı çıkar ve yeniden küçülmeye başlar, güzelliğini yitirir ve kaybolur (Yusuf Has Hacib, 2010: 74-75). Yönetimler de Ay gibi önce küçüktür, sonra giderek büyür. Sükûn ve rahatlığa ulaştığı en görkemli hali ise aslında gerilemeye ve dağılmaya başlayacağı döneminin başlangıcıdır. İbn Rüşd'ün yönetimlerin birbirlerine dönüştüğü tezi ile İbn Haldun'un devletlerin ömrü ve geçirdiği aşamaları olduğu iddiası ve Yusuf Has Hacib'in Ay metaforu beraber düşünülmeli ve genel hatlarıyla benzer şeyleri ifade ettikleri fark edilmelidir. Bu itibarla yönetim sistemleri arasındaki geçişler daha anlaşılır olacaktır.

Tablo 2. Yönetimlerin Aşamaları ve Birbirlerine Dönüşümleri

İbn Haldun	Bedevilik → Medenilik				
	Zafere Ulaşma Dönemi	İstibdat Dönemi	Sükûn/ Rahatlık Dönemi	Barış Dönemi	İsraf Dönemi
İbn Rüşd	Erdemli Yönetim	Şerefe Dayalı Yönetim	Zengin Azınlığın Yönetimi	Toplumun Yönetimi	Kaba Güce Dayalı Yönetim
Yusuf Has Hacib	Hilal	İlk Dördün	Dolunay	Son Dördün	Hilal
	Birinci Aşama		İkinci Aşama		Üçüncü Aşama
Devletin Yapısı	• Devlet bedevi özelliklere sahiptir. Harcamalarda ölçülü, halkın malını gasp etmeyen, vergilendirmede aşırıya kaçmayan bir yapıdadır.		• Devlet güçlenir sınırları büyür. Yöneticiler lükse yöneldiklerinden harcamalar ve vergiler artar. Devlet halkın malını gasp etmeye başlar.		• Devlet asabiyetini kaybeder, gücü zayıflar. Harcamaları karşılayamaz hale gelir. Devletin çöküşü daha hızlanır ve isyanlar başlar.
Hükümdarlık Özellikleri	• Hükümdarlığa ait özellik ve alametler (lüks/ bolluk) bulunmaz.		• Hükümdarlığa ait özellik ve alametler (lüks/ bolluk) bulunur.		• Hükümdarlığa ait özellik ve alametler (lüks/ bolluk) bulunur.

Hükümdarın Halkla İlişkisi	• Hükümdar sade bedevi özelliktedir. İnsanlara yakın ve kendisine ulaşılması kolay biridir.	• Hükümdar kendisini halktan soyutlar. İnsanların yanına girmesine engel olacak birini (hacib) görevlendirir.	• Hükümdarlık kuralları seçkin kişilere öğretilir ve bunlar dışındakilerin hükümdarla doğrudan görüşmesi engellenir.
Görevlilerin Durumu	• Vezir, kâtipler ve diğer görevlilerin dereceleri ve etkileri de yetersizdir.	• Vezir, kâtip ve diğer görevlilerin nüfuz ve etkileri de genişler.	• Vezir, kâtip ve diğer görevlilerin nüfuz ve etkileri de azalır
Hükümdarın Maliyeye Etkisi	• Hükümdar vergi ve ganimetlerden elde ettikleri gelirlere müdahale etmez.	• Hükümdar gelirlerinin tamamını sadece kendi tasarrufu altına alır.	• Hükümdar servetini asabiyet sahibi olan yeni yardımcılara harcar.
Vergilerin Düzenlenmesi	• Halka yüklenen vergiler azdır.	• Halka yüklenen vergiler çoktur.	• Halka yüklenen vergiler çoktur.
Kılıç-Kalem Dengesi	• Kılıç kalemde daha önemlidir.	• Kalem kılıçtan daha önemlidir.	• Kılıç kalemde daha önemlidir.
Asabiyet	• Asabiyet çok etkilidir.	• Asabiyet az etkilidir.	• Asabiyet yoktur.
	• Hükümdarın yardımcıları kavmi içindedir.	• Hükümdarın yardımcıları kavmi dışındadır.	• Hükümdarın yardımcıları kavmi dışındadır.

Kaynak: İbn Haldun'un bahse konu eseri referansında yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hikmet odaklı eserler insanları yaşamlarına devam edebilmeleri için yardımlaşmaları gereken ve bu nedenle toplu halde yaşamalarını öngören varlıklar olarak değerlendirmektedir. Bir arada yaşanan yere “medine”, toplumsallaşma biçimine ise “temeddün” adını veren eserler aileden aleme uzanan bir medenileşme yolunu ifade etmektedir (Nasirüddin Tusî, 2013: 239). Temeddüne dayalı toplumda adalete ihtiyaç sadece toplumsal sevginin yokluğunda ortaya çıkacak, muhabbetin eksikliği ile çıkan çatışmalar adalete ve yöneticiye ihtiyacı artıracaktır (İbn Bacce, 2017: 26). Eğer toplumsal sevgi tesis edilirse hakkın alınması ve verilmesi söz konusu olmayacağından adaletin sağlanması da gerekmeyecektir. Çünkü muhtemel kaoslar muhabbet ile çözüleceğinden düzeni sağlayacak bir hükümdar ve onun mevcutluğunun dayanağı olan adalet kavramı anlamını yitirecektir. “Adalet” korku ve zayıflıktan doğan fiiller hakkında ve “adil” olmayı gerektiren tehlikeli durumlarda kullanılmaktadır (Farabi, 2017: 137-139). Nasirüddin Tusî'nin adaleti yapay, muhabbeti ise doğal bir birleşimin ürünü olarak değerlendirmesinin de sebebi budur (Nasirüddin Tusî, 2013: 247). Yapayın doğa tabi olması gibi adalet de toplumsal muhabbetin tesis edilmediği yönetimlerde kargaşanın düzene kavuşturulması için başvurulan bir kavram şeklinde ifadesini bulmuştur.

İdare Kandillerinin Sınıflandırılmasında “Fakahet” Kavramsallaştırması
Fakahet odaklı siyasetnameler kamusal hakları Allah hakkı olarak değerlendirmekte ve yönetime emanet bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Kamusal

hakların yöneticiye ait olmadığını vurgulayan Allah hakkı söylemi, idarenin emanet olduğunu ve hükümdar ya da devlet görevlilerinin diledikleri gibi tasarruf edemeyeceklerini vurgulamaktadır. İbn Teymiye'ye göre devlet hizmeti, adaleti bilme ve hükümleri uygulama kudretine karşılık gelen "kuvvet" ve yönetimde şahsi çıkarların gözetilmemesi şeklinde tanımlanan "emanet" unsurlarını içermektedir (İbn Teymiye, 1999: 38-39). Vergilendirme işlemlerinde halkın mallarından Allah'ın hakkı olandan fazlasının alınmasının yasaklanması da mülkün emanet kabul edildiğini göstermektedir (Şerif er-Radi, 2016: 281). Benzer şekilde Necmeddin Daye de devlet görevlilerinin ehliyet, emanet ve diyanet nitelikleriyle donatılmasını savunmuştur (Necmeddin Daye, 2017: 170). Kamuya ait bir hakkın bireysel haklardan farklı olarak Allah hakkı şeklinde ifade edilmesi kamunun yönetimine ayrıca önem atfedildiğini göstermekte ve yönetilenlerin de emanet sayılabileceğini akla getirmektedir.

Hükümdarın yönetimde sınırlarının belirlenmiş olması görevlendirilme biçimini de etkilemektedir. Muhammed b. Turtûşi kamusal mallarla birlikte makamları da emanet saymıştır (Muhammed b. Turtûşi, 2011: 145). Fakahet metinlerinin içeriklerinin önemli bir bölümü yöneticilerin seçilmesi gerekliliğini tartışmaktadır (Bedreddin İbn Cemâa, 2010; Maverdi, 2017; Şerif er-Radi, 2016). Seçmenler topluluğunun seçmesinin yanında önceki halifenin adaylar arasındaki tayiniyle de gerçekleşebilecek olan bu seçim farklı süreçleri barındırmaktadır. Seçmenler topluluğu beyat etmek için halifenin bulunduğu yere gelmelerinde herhangi bir zorluk bulunmayan emirler, âlimler, reislerden oluşmaktadır (Bedreddin İbn Cemâa, 2010: 35). Eğer seçmenler topluluğundan biri adaysa görev ona teklif edilir kabul etmesi halinde de halife olur. Hilafet akdi için serbest rıza gerektiğinden teklifi kabul etmemesi durumunda zorlanmaz. Halife adaylarının şartları eşitse ve güzel huyları değişiklik gösteriyorsa (biri daha bilgili diğeri daha cesaretli gibi) dönemin ruhuna uygun olan tercih edilir (Maverdi, 2017: 30-39). Hükümdarın veliaht usulü ile tayininde ise halife en uygun adayı bulmak zorundadır. Halife şartları sağlayan bir kimseyi veliaht tayin ettiğinde ahdi adayın da kabul etmesi gerekir (Bedreddin İbn Cemâa, 2010: 35). Veliaht hükümdarın oğlu veya babası olursa seçmenler heyetinin de adayı uygun görmesi gerekmektedir. Hükümdar, seçmenler heyetinin seçimine benzer olarak, tayin ettiği veliahtın durumu değişmedikçe onu azledemez. Veliahtın tek başına istifası da veliahtlığın sona ermesi için yeterli değildir. İstifayı tayin eden hükümdar da kabul etmelidir (Maverdi, 2017: 39-48). Şerif er-Radi de dört halifeden Ömer b. Hattab'dan sonra halifelik yapacak kişinin altı kişilik bir şuradan çıkan kararla seçildiğini dile getirmiştir (Şerif er-Radi, 2016: 150). Bu kurallar bütünü hükümdarın seçilme usullerine tabi olduğunu ve iktidarı için seçmenler topluluğunun da rızasının ön görüldüğünü göstermektedir.

Fakahet odaklı siyasetnamelerde mülkün emanet sayılmasına bağlı olarak dileyenin dilediği gibi tasarrufta bulunamayacağı savı yönetimin temelinin iyiliği gerçekleştirme ve kötülükten sakındırma amacı doğrultusunda

belirlenmesini sağlamıştır. Necmeddin Daye hükümdarın yönetim açısından kötü bir durumu iyi bir politikayla geliştirmesini ve koyduğu kurallara öncelikle kendisinin uymasını önermektedir (Necmeddin Daye, 2017: 159). Hükümdarın telafi edeceğini düşünse bile yönetilenlere zulmetmemesini öğütleyen Sadi Şirazi, sağlam ile tamir edilenin aynı olamayacağı gerçeğinden hareketle hükümdarın yaptığı hatayı telafisinin, düzenin sağlanmasında yeterli olmayacağını ifade etmiştir (Sadi Şirazi, 2016: 84). Eserler kamusal iyilikleri ve kötülükleri düzenlemek amacıyla kurulan hisbe teşkilatının görev ve sorumluluklarını da dile getirmişlerdir. İdare kandillerinde “hisbe” iyilikleri emretmek, kötülükleri önlemek anlamında kullanılmıştır. Hisbenin yarının bir dalı olmasının yanında hükümdara ait işleri de tanımladığını dile getiren Bedreddin İbn Cemâa iyiliği gerçekleştirmek ve kötülükten sakındırmak için birilerinin görevlendirilmesine de karşılık geldiğini ifade etmektedir (Bedreddin İbn Cemâa, 2010: 55). Maverdi de hisbe teşkilatında çalışan muhtesiplerin görev ve sorumluluklarını sıralamıştır. Kamusal kötülüklere karşı tazir (yöneticinin takdirine bırakılan) cezası verme yetkisine sahip olan muhtesipler örfe ait konularda kendi içtihatlarıyla karar alabilmektedir (Maverdi, 2017: 448-449). Toplumsal iyilikler ve kötülükler çerçevesinde görev yapan bir kurum olan hisbe teşkilatının iyiliğin yaygınlaştırılması üzerinden hizmet sunması görevlendirme tayinlerinin ve azillerinin de benzer hassasiyetlerle yapılabilme ihtimalini akla getirmektedir.

İdare kandilleri tayin ve azillerde kamu yararı ve toplumsal kabulün gözetilmesine önem atfetmiştir. Tayinlerde dindar da olsa zayıf ve aciz değil, günahkâr da olsa cesur ve kuvvetli olan öncelikli görülmüştür. Çünkü kuvvetli günahkarın günahının kendine, kuvvetinin halka; zayıf dindarın ise dindarlığının kendine, zayıflığının halka yansıtacağına inanmışlardır (İbn Teymiye, 1999: 40). Tayinlerdeki denge unsuru aziller için de geçerlidir. Maverdi’ye göre hükümdar işlerinin yürütülmesi için tayin ettiği şahısları kendi için görevlendirdiğinden azledebilse de halkın hakkı olarak tayin ettiği veliahdı durumu değişmedikçe azledemez (Maverdi, 2017: 42). Benzer şekilde eyalet valisi vezir tarafından tayin edilmişse vezirin ölümü ile vali azledilmiş olur, ama hükümdar tayin etmişse hükümdarın ölümüyle vali azledilmiş sayılmaz. Vezirin valiyi şahsı için, hükümdarın ise kamu adına tayin etmesi bu durumun sebebidir. Halifenin ölümüyle halifenin tayin ettiği vezir azledilir. Çünkü burada da halifenin tayini şahsı içindir (Maverdi, 2017: 82). Görevlendirme tayin ve azillerinde önemli olan kimin tayin ya da azil ettiği değil sürecin kamu adına, yararına yapılıp yapılamadığıdır. Eğer tayin kamu adına yapılmışsa azli zor, tayin edenin şahsı adına yapılmışsa kolaydır.

Fakahet odaklı siyasetnameler kamu görevlerini niteliklerine göre sınıflandırmıştır. Vezirlik, valilik, hâkimlik, ordu kumandanlığı, nakiplik gibi görevler yetkilerine göre genel ve özel olmak üzere tasniflenmekte, devlet memurları ise dört kısımda ele alınmaktadır. Birincisi genel idare yetkisine sahip herhangi bir yetki sınırlaması olmayan vezirlerdir. İkincisi eyaletlerin, bölgelerin

ve beldelerin valileri gibi özel işlerde mutlak bir idareye, genel bir yetki ve hareket serbestisine sahip olanlardır. Üçüncüsü genel işlerde özel bir yetki üstlenen başkadı, başkomutan, hudut muhafızları, haraç ve zekât toplayanlardır. Dördüncüsü özel işlerde özel idare yetkileri bulunan bir ülkenin, bölgenin hâkimi, haraç ve zekât toplayıcısı, sınır koruyucusu, ordunun komutanlarıdır (Maverdi, 2017: 62). Her meslek grubu genel-özel niteliklerin yanı sıra genel-özel yetkiler de dikkate alınarak belirlenmiştir.

Sınıflandırmayı belirleyen yetkiler ve nitelikler dışında her meslek kendi içinde genel ve özel ayrımına sahiptir. Vezirliğin tefviz vezirliği (tam yetkili) ve tenfiz vezirliği (yürütme, görevleri yerine getirme) olarak iki kısma ayrılması bunun en belirgin örneğidir (Bedreddin İbn Cemâa, 2010; Maverdi, 2017). Tefviz veziri (tam yetkili) sorumluluk alan ve görev üstlenen vezirliktir. Görevlendirilmesinde akde ihtiyaç olan vezir yaptığı işlerden dolayı sorumlu tutulabilir. Kalem ve kılıç gerektiren işlerde yeterliliğe sahip olmalıdır. Devlet hazinesinden gerekeni alıp katabilir. Mezalim davalarına bakan tefviz veziri tek başına valileri görevlendirebilir, orduları yönetebilir. Tenfiz veziri (yürütme) ise hükümdarın emirleri doğrultusunda hareket etmek zorundadır. İdarecinin emirlerini yerine getirdiğinden tefviz vezirinden farklı olarak akde ihtiyaç yoktur. Kılıç ve kalem yeterliliği şartlarını taşıması gerekli değildir. Savaş ve orduları yönetemeyen tenfiz veziri devlet hazinesine de müdahale edemez. Tefviz vezirinin aksine mezalim davalarına bakamaz ve tek başına valileri görevlendiremez (Bedreddin İbn Cemâa, 2010; Maverdi, 2017). Tenfiz vezirliği (işleri yürütme) ancak görev tanımına niyabet (vekillik) eklendiğinde tefviz vezirliğine (tam yetkili) dönüşmektedir (Maverdi, 2017: 67). Bu da genel yetki ve özel yetki arasındaki temel farkı ortaya koymaktadır. Özel yetkili göreve vekâlet etme hakkı tanındığında genel yetki niteliği kazanmaktadır.

Genel ve özel şeklinde ayrılan bir diğer görev ise valiliktir. Genel valiler serbest tayin dışında istila nedeniyle mecburi tayin ile de görevlendirilmektedir. Serbest tayin olunan vali, halife tarafından her türlü amme işlerine bakması için sınırlı olsa da tam yetki ile görevlendirilmiştir (Maverdi, 2017: 78). İstila valiliği ise bir şehrin idaresini asker zoru ile ele geçiren şahsın görevlendirilmesidir. Serbest tayinle göreve başlayan valinin yanına bir ikinci kişi atanmaz. İstila yoluyla tayinde halife valinin bulunduğu yere tam yetkili vezir tayin edebilir. (Maverdi, 2017: 85-87). Özel yetkili valiler ise topluluğun haklarının korunmasına yönelik tayin edilseler de adliye, muhakeme, vergi ve zekât toplama işlerine karışmaları mümkün değildir (Maverdi, 2017; Bedreddin İbn Cemâa, 2010). Valilikte velayet ve vekâlet nitelikleri birlikte bulunmalıdır (İbn Teymiye, 1999: 37). İbn Teymiye'nin valilikte velayet ve vekâlet birlikte bulunmalı söylemi ile Maverdi'nin yürütme vezirine niyabet (vekâlet) görevi de eklendiğinde tam yetkili vezire dönüşebileceği savı birlikte düşünülmelidir.

vermek, suçluların cezasını belirlemektir (Maverdi, 2017: 145-146). Özel yetkili hâkimin görevleri ise tayininde belirtilen işlere söylendiğinde hükmetmek, borç işlemlerine bakıp evliliğe dair işlere bakmamak, zekât nisabını tespit etmektir (Maverdi, 2017: 149). Ayrıca genel ve özel hâkimlik ayrımının dışında mezalim mahkemeleri, hisbe mahkemeleri ve genel mahkemeler şeklinde ayrılan yargılama sistemine de değinmek yerinde olacaktır. Mezalim mahkemeleri idarecilerin halka zulmetmesi, gasp olunan mal ve hakların geri verilmesi, devlet mallarının kontrol edilmesi, vergilerin toplanmasında çıkan zorlukların önlenmesi gibi işlemlerde hüküm vermektedir (Maverdi, 2017: 162-167). Mezalim mahkemelerinde vezir ve valilerden genel nitelikli olanlar görevlendirilmektedir (Maverdi, 2017: 157). Hisbe işlerindeki yargılama hükümleri ise mezalim yargılama ile genel yargılama hükümleri arasında bulunmaktadır. Hisbe mahkemelerinin karar mercii olan muhtesipler hak edilmiş bir borcu geciktirme davalarına, mal ve ücretteki hileli durumlara bakmaktadır. Mezalim mahkemelerine genel yargılama usullerinin yetersiz kaldığı yerlerde başvurulurken, hisbe mahkemeleri ise hâkimlerin görevini hafifletmek için kurulmuştur. Muhtesip rütbesi en aşağıda, mezalim hakiminin rütbesi ise en yukarıda yer almaktadır (Maverdi, 2017: 450-451).

İdare Kandillerinin Sınıflandırılmasında “Kudret” Kavramsallaştırması

Kudret odaklı siyasetnameler genelde hükümdarlar ve devlet görevlileri eliyle ya da onlara ithafen yazılmakta ve iktidarın sultana Allah tarafından bahşedildiğini savunmaktadır (Nizamülmülk, 2016: 26). Herhangi bir insanın muktedir olmasını Allah'ın nimeti ve ihsanı olarak gören yazarlar hükümdarlara iktidar zamanlarında bu bilinçle hareket etmelerini öğütlemişlerdir (Necmeddin Daye, 2017; İbnü't-Tıktaka, 2016; Timur, 2010). Kudret odaklı siyasetnamelere göre hükümdar Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir (Gazali, 2016; Ebu Bekir el-Herevi, 2016; Ebû Mansûr es-Seâlibî, 1997; Muhammed b. Turtûşi, 2011). Timur da saltanatın tanrının bir sureti olduğunu dile getirmiştir (Timur, 2010: 82). Yöneticinin tanrısal bir seçimle görevlendirilmesi yönetilenler üzerinde meşruiyet kaynağı olarak kabul edilebilir. Çünkü din asabiyeti ile bir arada yaşayan bireylerin hükümdarın ilahi bir belirleyicilikle seçildiğini kabul etmesi itaati kolaylaştıracaktır. Toplumu bir arada tutan asabiyetin genellikle din olması yönetsel sürdürülebilirliğin sağlanması için meşruiyet zemininin de din olarak belirlenmesinin yolunu açmaktadır (İbn Haldun, 2004: 221). Ancak “gölge” metaforu sultana yönetilenler üzerinde sonsuz tasarrufta bulunma inisiyatifi de vermemekte, aynı zamanda hükümdarın halkını tehlikelerden koruyacağı sığınağa da karşılık gelmektedir (Gazali, 2016: 79). Fakahet eserlerinde “Allah'ın gölgesi” söylemi daha çok hükümdarın halkı koruması anlamıyla geçmektedir (Bedreddin İbn Cemâa, 2010; İbn Teymiye, 1999). Kudret siyasetnameleri ile fakahet siyasetnamelerinin temel ayırım noktasını hükümdarın kimin halefi olduğunun belirlenmesi oluşturmaktadır. “Kudret” odaklı eserler sultanı Allah'ın halifesi sayarken, “fakahet” odaklı metinler ise halifeyi peygambere halef kabul etmektedir (Maverdi, 2017: 85). Hükümdarı

ilahi bir gücün vekili olarak sunmak hem yönetimde meşruiyeti sağlayacak hem de yöneten ve yönetilen arasındaki farkı besleyecektir.

Kudret odaklı siyasetnameler hükümdar ile devlet görevlileri ve halk arasında belirgin bir fark olmasını savunmaktadır. Düzenin sağlanmasını mevcut ayrılığın korunmasında gören eserler devlet görevlilerini ve halkı mâhkum, hükümdarı hakim olarak nitelendirmektedir (Keykavus, 1970: 123). Müelliflere göre yönetici yönetilenlerden iki özelliği itibarıyla ayrılmaktadır. Birincisi muktedirlik, tedbirlik gibi kişisel faziletler, ikincisi ise hazine ve orduya sahip olmak gibi üstünlük bildiren özelliklerdir (Ebu Necib Sühreverdi, 2013: 176-177). Yusuf Has Hacib'e göre sahip olduğu niteliklerle yönetilenlerden ayrılan hükümdar seçkinliğini koruyabilmesi için halka yakın olmamalıdır (Yusuf Has Hacib, 2010: 169). İdaresi altındakilerle sıklıkla bir araya gelmesi hükümranlığına zarar getirecek ve kanunlarının uygulanmasında istismara sebep olacaktır (Nizamülmülk, 2016: 135) Sebüktegin'e göre de hükümdar yönetilenlerle arasında mesafe koymalıdır (Sebüktegin, 1975: 232). Yönetici ile yönetilenler arasında mutlaka bir ayırım olmasını savunan yazarlar hükümdarla mesafesiz bir ilişki kurmanın zorluğunu da dile getirmişlerdir (Ebû Mansûr es-Seâlibî, 1197: 44). Hükümdar ile halk arasındaki mesafe yönetilenlerin halinin bilinmemesini beraberinde getirebilir. Ancak kudret siyasetnamelerinde hükümdarın halktan bihaber olmasının önerilmediği hatırlanırsa söylemde çelişki olabileceği akla gelse de bahse konu çelişki oluşturulan bir makamla önemini yitirmektedir.

Eserler hükümdarın hem halktan haberdar olması hem de itibarını korumak adına onlarla yakın bir bağ kurmaması için "hicabet" makamının ihdas edildiğini dile getirmektedir. Örtmek, engellemek, mesafe koymak anlamlarına gelen "hicab" kökünden türetilen "hicabet" makamında hükümdar ile yönetilenler arasında perde olup iletişimini sağlayacak hacibler görevlendirilmiştir (Muhammed b. Turtûşi, 2011: 187). Hilafetin başlangıcında görülmeyen ancak zamanla önemli görevlerden biri sayılan haciblik, doğrudan iletişimi kendisi sağlayarak halkın hükümdarın huzuruna girmesine engel olmaktadır (İbn Haldun, 2004: 327). İslam siyaset düşüncesinde önceleri olmayan ve Osmanlı Devleti'nde "mabeynci" olarak bilinen hicabet makamı halifeliğin zamanla saltanata dönüştüğünü gösteren yegâne görevlerden biridir. Öyle ki Nizamülmülk emirin hacibden daha yetkili bir memurunun olmadığını dile getirmiştir (Nizamülmülk, 2016: 153).

Kudret odaklı siyasetnameler yönetim biçimi olarak saltanata benimsemekle yönetimin babadan oğula geçtiği bir sistemi anlatmaktadırlar. Otoritenin aile içinde el değiştirmesi hanedana ayrıca önem verildiğini göstermektedir. Genel hukuk kurallarından ayrı bir hanedan hukukunu ön gören eserler hanedan üyelerinin cezalandırılma da varlıklarının korunmasını önemsemektedirler. Cengiz Han'a göre hükümdarın ailesinden biri yasaya aykırı hareket ederse önce öğüt verilmeli, devam ederse sürülmeli, sürüldüğü yerden döndüğünde

ders almamışsa hapsedilmelidir (Cengiz Han, 1947: 166-167). Emir Timur da oğullarından herhangi biri sultan olmak için başkaldırırsa onun öldürülmemesini ve azalarından birine zarar verilmemesini, amacından vazgeçene kadar tutsak edilmesini emretmiştir (Timur, 2010: 92). Yönetimin babadan oğula geçmesinin sebebi hükümdara atfedilen kutsiyetin soy ile devam ettiğine olan inançtan kaynaklanmaktadır. Hükümdarın bey olmak için dünyaya geldiğini ve Tanrı'nın kendisini bey olarak yaratması sonucu iktidarı elde ettiğini öne süren Yusuf Has Hacib beyin oğlunun da bey olacağını dile getirmiştir (Yusuf Has Hacib, 2010: 159-160).

Makamın babadan oğula geçmesi sadece hükümdarlık için sınırlı değil, devletin diğer kademeleri için de geçerlidir. Nizamülmülk vezirin oğlunun vezir olabilmesini yönetim açısından faydalı görmekte ve İslam'dan önceki dönemlerde kanunlarda yer aldığını dile getirmektedir (Nizamülmülk, 2016: 188). Nesebi belli olmayanların vezaret makamına gelmesini eleştiren Emir Timur görevlendirmelerde soylu olanlara öncelik tanınmasını öngörmüştür (Timur, 2010: 94-95). Cengiz Han ise komutanlara erkek çocuklarına ok atmayı, ata binmeyi öğretmesini ve kendileri gibi asker olarak yetiştirmelerini emretmiştir (Cengiz Han, 1947: 176). Hükümdarın halktan ayrı özelliklere sahip olduğu inancı yöneten yönetilen ayrımını beslemekte, hanedana önem verilmesi iktidarın aile içinde el değiştirmesinin yolunu açmakta, hatta otoritenin sınırlarının sadece hükümdarlık için değil önemli diğer görevleri için de belirlenmesine neden olmaktadır.

Kudret odaklı siyasetnameler devlet kademelerindeki görevlendirmelerde kılıç-kalem arasındaki denge ilişkisine yoğunlaşmışlardır. Askeri gücü kılıçla anlatan eserler idari görevler için de kalem metaforunu kullanmaktadır. Hükümdarın yegane hazinesinin ordusu olduğunu dile getiren yazarlar iktidarı askeriye ile özdeşleştirmişlerdir. Nizamülmülk ekonominin düzelmesi için ordunun kapasitesinin azaltılmasını ülke düşmanlığıyla eş değer görmektedir (Nizamülmülk, 2016: 182). Ayağı ile askeri kumandanın ikametgahının eşiğine basanın cezasını ölüm olarak belirleyen Cengiz Han'ın Yasası da asker için önemine dikkat çekmektedir (Cengiz Han, 1947: 173). Sebüktegin'e göre ise hükümdarın ordu listesini ezberinde tutması, emirlerini uygulayabilmesi için askerlerini yakından tanıması önem arz etmektedir (Sebüktegin, 1975: 230). Devletin kurulmasında kılıca yüklenen sorumluluk kalemle varlığını devam ettirmektedir. Kılıçtan kan damlarsa beyin il aldığını, kalemde kara damlarsa altın geldiğini dile getiren Yusuf Has Hacib, il alıp zafer kazanmayı kılıcın, ili düzenleyip hazine kurmayı da kalemin görevi olarak ifade etmiştir (Yusuf Has Hacib, 2010: 213). Kalemin kılıca üstün olmasının sebebi kalemin kılıç sahiplerinin maaşlarını düzenlemesiyle kılıca hizmet etmesine dayanmaktadır. Kılıcın kaleme üstünlüğü ise kılıcın kalemi korumasıyla ona hizmet etmesinden kaynaklanmaktadır. Ebu Bekir el-Herevi hükümdarın hem kılıcıyla düşmanı dizginleyecek kuvvete hem de kalemiyle idare etme kabiliyetine sahip olmasını savunmuştur (Ebu Bekir el-Herevi, 2016:

66). İbnü't-Tıktaka kılıç ve kalemin birbirine ihtiyaç duymasına bağlı olarak aralarındaki eşitliği savunanların olduğunu da dile getirmiştir (İbnü't-Tıktaka, 2016: 49). Siyasetnamelerde genellikle vurgulanan husus kılıç-kalem arasında bir üstünlük ilişkisinden ziyade bir denge halinin olması gerektiridir.

Kılıç ve kalem belirli devlet memurlarına da karşılık gelmektedir. Yusuf Has Hacib'e göre kılıç kumandanla vücut bulurken, kalem ise vezirle somutlaşır (Yusuf Has Hacib, 2010: 192). Halife Abdullah el-Memun (813-833) devri vezirlerinden Fazl b. Seh'in, divan işleriyle birlikte komutanlık görevlerini devam ettirdiği için hem kılıca hem de kaleme sahip olmak anlamındaki "zürriyaseteyn (iki makam sahibi)" lakabıyla anıldığı da bilinmektedir (İbnü't-Tıktaka, 2016: 164). Emir Timur ise kılıç ve kalemlerle bir mülkü alan ve orada hükmünü devam ettiren veziri "sahib-i kılıç ve kalem" unvanıyla anmaktadır (Timur, 2010: 97). Yönetimler kılıçla alınsa da elde tutmak kalemin görevidir. Çünkü hâkimiyetin kılıçla devam ettirilmek istenmesi zulmün ortaya çıkmasına neden olacaktır. Yazarlara göre mülk küfürle varlık gösterebilir ancak zulümle devam etmesi mümkün değildir (Ebu Necib Sühreverdi, 2013; Timur, 2010). İbnü't-Tıktaka kâfir ve adil olan hükümdarın Müslüman ve zalim olan hükümdardan üstün olduğunu dile getirmiştir (İbnü't-Tıktaka, 2016: 27). Gazali hükümdarın kâfir de olsa halkına zulmetmedikçe idaresinin devamlı olacağını ve düşmana karşı galibiyetinin halka adaletle hükmetmekten geçtiğini savunmuştur (Gazali, 2016: 80). Muhammed b. Turtûşi de benzer olarak siyasetin şartlarını koruyan kâfir bir hükümdarın adaleti uygulamakta aciz olan mümin bir hükümdardan daha kalıcı ve güçlü politikalar üreteceğine inanmıştır (Muhammed b. Turtûşi, 2011: 154). Adaletin sağlanmasıyla küfürle de olsa saltanat devamlılığını koruyabilir fakat adalet olmazsa zulüm ile ayakta durması mümkün görülmemektedir.

Kudret odaklı siyasetnamelerin kutsiyete dayalı meşruiyet zemini devlet ve dinin birbirlerine göre konumlandırılış biçimleri üzerinden inşa edilmektedir. Saltanata dönüşmemiş hilafet anlayışının benimsendiği fakahet eserlerinde devlet dinin hizmetindedir (İbn Teymiye, 1999: 154). Kudret metinlerinde ise din ve devlet birbirleriyle yakın ilişkide sunulmuştur. Dini olmayan devleti kar üzerine yapılmış binaya benzeten yazarlar, din ve devletin ikiz kardeş olduğunu ve birbirlerine muhtaç olduklarını savunmuşlardır (Gazali, 2016; Nizamülmülk, 2016; Ebû Mansûr es-Seâlibî, 1997; Ebu Necib Sühreverdi, 2013; Muhammed b. Turtûşi, 2011). Yönetim biçimi hilafet olan fakahet eserlerinde devlet dinin altında, yönetim biçimi saltanat olan kudret eserlerinde ise devlet din ile aynı seviyede sunulmuştur. Bu da halifelüğün saltanata dönüşümünde devlete daha fazla önem verildiğini göstermektedir.

Tablo 3. İdare kandillerinde hikmet fakahet kudret kavramsallaştırmalarının karşılaştırılması.

	Hikmet	Fakahet	Kudret
Yazar	Filozoflar	Fakihler	Hükümdarlar, devlet görevlileri, edebi ve dini şahsiyetler
Coğrafya	Endülüs-Mağrib	Mısır-Hicaz-Bilad-ı Şam-Irak-ı Arab	Türkistan-Maveraünnehir-Harezm-Horasan-Cibal
Yönetimin Kaynağı	Toplum Tasavvuru	Sosyal Gerçeklik	Sosyal Gerçeklik
Toplanmanın Gereği	Temeddün	Asabiyet	Asabiyet
Toplumsal Bağ	Muhabbet	Adalet	Adalet
Hükümdar	Filozof kral/Müdebbir	Halife	Sultan
Yönetim Şekli	Erdemli yönetim/Tedbirat	Hilafet	Saltanat
Odak Noktası	Fert	Toplum	Devlet
Yönetimi Değerlendirme Dinamikleri	Fertten devlete uzanan yönetim düşüncesinin inşa edilmesi, yönetimlerin birbirine dönüşümünün açıklaması, toplumsal muhabbetin adalet eleştirisi olarak sunulması	Mülkün emanet kabul edilmesi, yönetimin amacının iyiliği gerçekleştirmek ve kötülükten sakındırmak şeklinde belirlenmesi, kamu görevlerinin yetkilerine göre sınıflandırılması	Kutsiyete dayalı meşruiyet zeminin oluşturulması, yöneten-yönetilen farkının korunması, kılıç-kalem dengesinin sağlanması

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç

Yönetim anlayışının şekillenmesinde etkili olan tarihi tecrübeler, kendinden sonraki dönemlerde de etkisini sürdürecektir. Kadim olanın eskimeyeceği gerçeğinden hareket eden bu görüş idareye dair hemen her konuyu barındıran siyasetnamelerin sunduğu zengin literatürde karşılığını bulmaktadır. İdare kandilleri yönetim anlayışlarına yönelik sunmuş oldukları verilerle hem mevcut yönetim düşüncesi tartışmalarını derinleştirecek belirleyiciliğe hem de siyasal ve toplumsal rehberlik niteliğine sahip olduğunu göstermektedir.

Siyasetnameleri yönetimi değerlendirme biçimlerine göre temelde ikiye ayırmak mümkündür. Yönetimi bir toplum tasavvuru üzerinden izah etmeye çalışan eserler genellikle teorik bir anlatım, sosyal gerçeklik üzerinden ele alan

eserler ise pratik öneriler içermektedir. Teorik metinler yönetimi felsefe zemininde tartışırken, pratik nitelikliler ise mevcut yönetimi değerlendirmekte, uygulanabilir nasihatler vermektedir. Sosyal gerçeklik referanslı siyasetnamelerin yönetimi ele alış biçimi kendi içinde farklılık göstermektedir. Hükümdarlar ve devlet görevlileri eserlerinde idareyi iktidar mücadelesi alanı olarak gösterirken; fakihlerin yazdığı eserler yönetimi İslam hukuk kuralları çerçevesinde değerlendirmiş; dil bilimciler, şairler, tarihçiler ise hem yönetsel gücün unsurlarına hem de İslam fıkıh kurallarına yer vermiştir. Pratik nitelikli siyasetnamelerdeki bu ayrım teorik-pratik sınıflandırmasının altında teorik metinlerin de yer bulacağı üçlü bir tasnifin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çalışma da üçlü ayrımı “hikmet”, “fakahet” ve “kudret” kavramlarıyla tartışmış, teorik nitelikli felsefe odaklı eserleri “hikmet”, yönetimi İslam fıkıh kurallarıyla anlatan metinleri “fakahet”, iktidarın tesis edilmesindeki tedbirleri dile getiren siyasetnameleri ise “kudret” başlığı altında incelemiştir.

Hikmet odaklı siyasetnameler yönetim anlayışının fertten devlete doğru şekillendiğini ve yönetimlerin birbirine dönüşebileceğini savunmakta, toplumsal muhabbeti bir adalet eleştirisi olarak sunmaktadır. Fakahet odaklı siyasetnameler devlet mülkünü emanet sayıp kamu görevlerinde yetki ayrımlarını dikkate almakta ve yönetimin amacını toplumsal iyiliği gerçekleştirmek ve kötülükten sakındırmak şeklinde belirlemektedir. Kudret odaklı siyasetnameler ise yöneten ve yönetilen farkını gözeterek yönetimi kutsiyete dayalı meşruiyet zemini üzerinde değerlendirmekte ve kılıç-kalem dengesine önem vermektedir. İdare kandillerinin benzerlikleri ve farklılıkları dikkate alınarak yapılan sınıflandırmalar eserlerin idareye dair nasihatlerinin ağırlıklı unsurlarının ışığında şekillenmiştir. Tasnifler arasında geçişler bulunmakta, inceleme kapsamındaki pek çok siyasetname de bu geçişlerin üzerinde yer almaktadır. Bahse konu ağırlıklı unsurları anlamak için resim sanatındaki ana renkler ve ara renkler düşünülebilir. Bilindiği gibi sarı, kırmızı ve mavi ana renklerdir ve bu renklerin karışımından turuncu, yeşil ve mor elde edilmektedir. Hikmet, fakahet ve kudret odaklı eserler ana renkler gibi düşünülürse ara renklerin oluşmasına benzer şekilde eserlerde bu odak noktalarından biri ağırlıklı unsurken diğerinden de izler görmek mümkündür. Turuncu renginin hem kırmızıyı hem de sarıyı barındırması gibi siyasetnamelerdeki ağırlıklı unsura göre eser üçlü ayrımında birden fazla odak noktasının etkisinde kalabilmektedir. Eserlerden bazılarının üçlü ayrımın kesişen noktalarında yer almasının temel sebebi budur.

Yönetim anlayışını mevcut olanla birlikte olması istenen üzerinden kurgulayan idare kandillerinin önerileri bugün de geçerliliğini korumaktadır. İdareyi yönetim ahlaki ile birlikte değerlendiren eserler, günümüzde değer taşımayan çıkarların etkinlik alanı olarak görülen yönetim anlayışının, insanı muhatap kabul ederek değerler manzumesi üzerine temellendirilen yönetim anlayışıyla ikamesini mümkün göstermektedir. Bu çalışma ise bahse konu ikameyi kıymetli addetmekte, idare tarihini teşkilat incelemelerinin yanı sıra yönetim

anlayışıyla değerlendirmeyi önermektedir. İdare kandidatelerinin sunduğu verilerin yönetim anlayışına yansıyan yönlerini gösterme gayretinde olan çalışma Türkiye’de yönetim tarihine yönelik tartışmalara ufak da olsa bir katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2004). Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5(2), 1-22.
- Adalıoğlu, H. H. (2009). Siyasetname. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 37, 304-306.
- Altay, A. (2011). Klasik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Bir Bakış. *Turkish Studies* 6(3), 1795-1809.
- Altunok, M. (2012). *Türkiye’de Kamu Yönetimi Düşüncesi Tarihsellik ve Disipliner Bağlılık*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Apak, A. (2010). Şuûbiyye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 39, 244-246.
- Apaydın, H. Y. (2009). Siyaset-i Şeriyeye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 37, 299-304.
- Balta, T. B. (2003). İdare İlmi Sahasındaki İncelemeler. B. Aykaç, Ş. Durgun, H. Yayman (Ed.) *Türkiye’de Kamu Yönetimi kitabı* içinde (s. 35-56). Ankara: Nobel Yayınları.
- Barthold, W. (2014). *İslam Medeniyeti Tarihi* (M. F. Köprülü, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları
- Bedreddin İbn Cemâa (2010). *Tahrîrü’l-ahkâm fî tedbîri ehli’l-İslâm (Ehl-i İslâmın Yönetimi İçin Hükümler)* (Ö. Kavak, Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Brinkman John A, Civil Miguel, Gelb İgnace J., Oppenheim A. Leo, Erica Reiner (1992). *The Assyrian Dictionary. USA and Germany: The Oriental Institute of the University of Chicago*.
- Bursalı Mehmet Tahir (1914). *Siyasete Müteallik Asar-ı İslamiyye*. İstanbul: Kader Matbaası.
- Cengiz Han (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk (Çengizin Yasası)* (S. M. Arsal, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Çolak, O. M. (2003). İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1(2), 339-378.
- Devellioğlu, F. (1986). *Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ebu Bekir el-Herevî (2016). *Tezkiretü’l-Hereviyye fî Hiyeli’l-Harbiyye (Siyaset ve Savaş Sanatı)* (Mehmed Ârif Hilmî Efendi, Çev.,S. Yazar, Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ebu Mansûr es-Seâlibî (1997). *Âdabu’l-Mulûk (Hükümdarlık Sanatı)* (S. Aykut, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ebu Necib Sühreverdi (2013). *Yönetenlerin Yönetimi (Nehcu’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk)* (Nahifi Mehmed Efendi, Çev.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Farabi (2012). *Es-Siyasetü’l-Medeniyye* (M. S. Aydın, A. Şener, M. Rami Ayas, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Farabi (2017). *El-Medinetü’l-Fazıla (İdeal Devlet)* (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Gazali (2016). *Nasihatü'l-Mülûk* (O. Şekerci, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Güler, B. A. (2010). *Türkiye'nin Yönetimi Yapı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gündüzöz G. & Gündüzöz S. (2007) *Ahdü Mervân ilâ İbnihi Ubeydillah (Doğunun Hükümdarı Siyaset Teorisinin Kayıp Halkası)*. İstanbul: Lacivert Yayıncılık.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (1995). *İslam'ın Serüveni*. (A. Aker, Çev.). İstanbul: Yeni Şafak İz Yayıncılık
- İbn Haldun (2004). *Mukaddime (Üçüncü Bölüm)* (H. Kendir, Çev.). Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Yayını.
- İbn Bacce (2017). *Tedbirü'l-Mütevahid* (M. Uyanık, A. Akyol, Çev.) Ankara: Elis Yayınları.
- İbn Rüşd (2013). *Telhisü's-Siyase* (M. H. Özev, Çev.). İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- İbn Teymiye (1999). *Es-Siyasetü's-Şeriyye* (V. Akyüz, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbnü't-Tıktaka (2016). *El-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258* (R. Şeşen Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İnalçık, H. (1966). Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri. *Reşit Rahmeti Arat İçin*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 259-271.
- İzzeti, E. (2014). *İslam'da Siyaset Teorisi* (Y. Demirkıran, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Levend, A. S. (1963). Siyasetnameler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 10*, 167-194.
- Keskintaş, O. (2017). *Adalet, Ahlak ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keykâvus (1970). *Kâbusname* (İlyasoğlu Mercimek Ahmet, Çev.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını.
- Lewis, B. (1958). İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 2(4)*, 209-230.
- Maverdi (2017). *El-Ahkâmü's Sultaniye* (A. Şafak, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Muhammed b. Turtûşi (2011). *Sirâcü'l-Mülûk (Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair)* (S. Aykut, Haz.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasirüddin Tusî (2013). *Ahlâk-ı Nâsirî* (A. Gafarov, Z. Şükürov, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Necmeddin Daye (2017). *Mirsâdü'l-İbâd (Beşinci Bölüm)* (Ş. Severcan, Haz.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Nizamülmülk (2016). *Siyerü'l-Mülûk (Siyasetname)* (N. Bayburtlugil, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sadi Şirazi (2016). *Hükümdarlara Öğütler* (T. Şafak, Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Sahibkiran Emir Timur (2010). *Timur'un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur* (K. Şakirov ve A. Aslan, Haz.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sebüktegin (1975). Sebüktegin'in Pendnamesi (E. Merçil, Çev.). *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 6(12):203-233*.
- Severcan, Ş. (2017). *Mirsâdü'l-İbâd*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Şerif, M. M. (2017). *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Şerif er-Radi (2016). *Nehcü'l Belağa* (A. Demircan, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Uğur, A. (2001). *Osmanlı Siyasetnameleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2015). *İslam Düşüncesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Vural, M. (2016). *İslam Felsefe Tarihi*. Ankara: Elis Yayınları.

Yıldız, H. D. (1988). Abbasiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 1*, 31-48.

Yusuf Has Hacib (2010). *Kutadgu Bilig* (A. Çakan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnternet Kaynakları

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=seyis&lnk=1>, 04 Haziran 2019.

<http://lugatim.com/s/yasa> 05 Haziran 2019.

<http://lugatim.com/s/ahlak> 06 Haziran 2019.

<https://www.islamdusunceatlası.org/pages/giris-azilari/dusuncenin-havzaları-islam-dunsunce-tarihinde-baslica-ilim-ve-kultur-havzaları> 19 Nisan 2019.